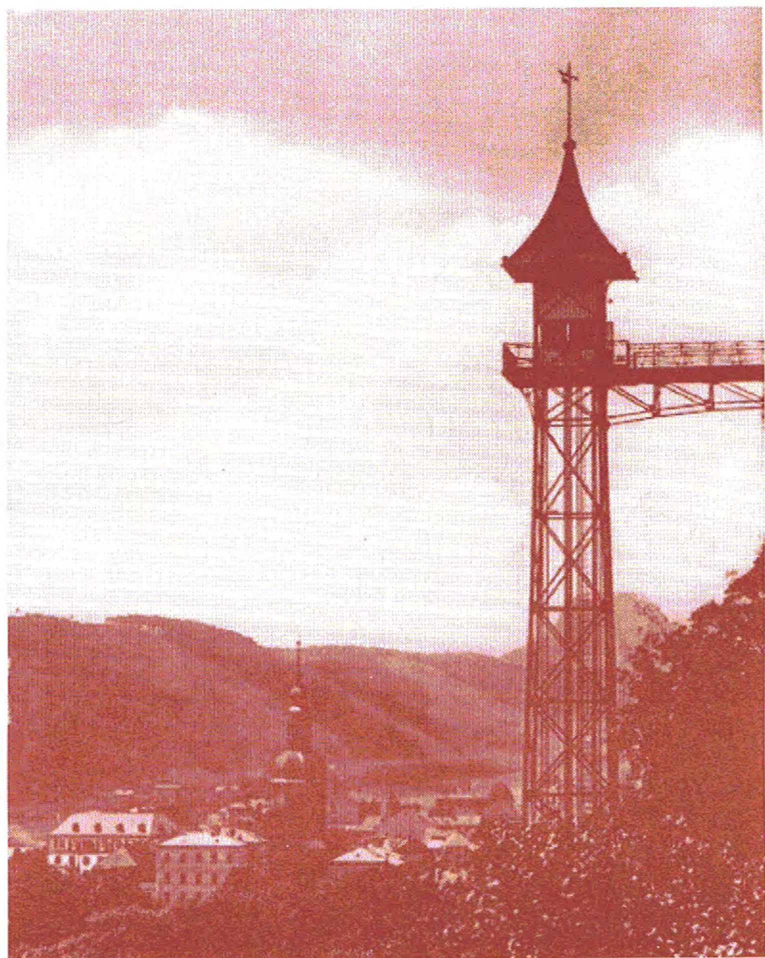
GLOBAAL

DE AS 137

de AS

anarchistisch tijdschrift

Dertigste jaargang, nr. 137, winter/voorjaar 2002.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 18 euro; buiten Nederland 21 euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.

Verder werkten mee: Karin van Haasteren (illustraties), P'tje Lanser, Erwin Muilwijk, Herman Noordegraaf, Weia Reinboud,
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
E-mail: webredact@mailbox.as
Internet: http://www.geocities.com/deasnl

WAKKER WORDEN IN EEN GEGLOBALISEERD LAND

André de Raaij

Sinds 1 januari 2002 merkt iedereen in Nederland (en in zoveel andere Europese landen) direct wat 'globalisering', mondialisering of de internationale vervlechting van het kapitalisme betekent: altijd vreemde valuta. Je kunt je vastklampen aan de oude vertrouwde valuta, prijzen omrekenen zoals je dat in het buitenland werktuiglijk doet, maar het buitenland is hier en nu. Met die vreemde muntjes, dat flodderige papiergeld moet je het verder doen. Een vreemdheid die niet past bij het oorverdovend lawaai dat aanzwelt over Nederlandsheid waaraan 'ze' zich maar eens moeten aanpassen. Wakker worden in de 'geglobaliseerde' wereld brengt verwarring met zich mee.

Nu was Nederland al geruime tijd in economisch opzicht een deelstaat van de Duitse Bondsrepubliek, en de gulden was door de koppeling aan de mark, en later door de invoering van de euro, al eerder opgeheven. En in poli-

tiek opzicht is het nog de vraag of het veel uitmaakt: economisch gebonden aan het continent, maar als gedesindustrialiseerd handelsland bijna zo 'Atlantisch' als het Verenigd Koninkrijk, zwalkt Nederland verder. De 'globalisering' brengt tegelijkertijd osmose en versterking van de staat met zich mee.

Deze tegenstrijdigheden blijken ook sterk uit het nieuwe vertoog rond de gemeenschappelijke valuta van twaalf Europese landen. De propaganda voorafgaand aan de invoering van de euro als chartaal geld luidde dat het zo handig was op reis. Ook zou de introductie de concurrentie bevorderen en daarmee de prijzen omlaag helpen: we konden straks immers gemakkelijk vergelijken met al die andere Europese landen.

Direct na de introductie werd bekendgemaakt wat nu eigenlijk het doel van dit alles was: de euro kon op gelijke voet gaan concurreren met de Amerikaanse dollar. Hierop kunnen twee dingen gezegd worden. Ten eerste: waarom zouden 'wij' moeten willen concurreren met die dollar? En blijkt uit die concurrentie niet ernstige deloyaliteit in de moeilijkste uren van die zo diep getroffen bondgenoot aan de andere kant van de Oceaan, die voorgaat in de wereldwijde strijd tegen het terrorisme?[1] Mooi bondgenootschap! En inderdaad, de gouvernementele media waagden zich na die Stunde Null van de euro in toenemende mate aan het relativeren: steeds vaker kon je horen over de 'zogenaamde oorlog tegen het terrorisme'. De rijen zijn gesloten en worden tegelijk gebroken.

En het geschiedde in die dagen, toen de vrije markteconomie met haar wereldwijde integratie, de eis tot vrijhandel, de privatiseringen en het terugtreden van de overheid, haar obsessie met groei met het-maakt-niet-uit-welke-middelen, toen het kapitalisme dus niet alleen praktisch maar ook ideologisch volkomen domineerde, dat er weer oppositie de kop opstak; dat er een groeiende menigte was die in demonstraties, blokkades, desnoods met dubieuze actievormen als het ingooien van ruiten, brandstichting of plundering tot uitdrukking bracht dat we misschien toch niet in de beste aller werelden leven.

De kwalificaties van de zich nieuw of opnieuw manifesterende oppositie kunnen niet negatief genoeg zijn. Globofoben, antiglobalisten, tophoppers - alsof de begeleidende menigten bij deze of gene conferentie niet slechts een teken van een wereldwijde beweging zijn, maar die beweging zelf. Maar om aan die illusie een einde te maken bleek ook weer de revolutie op de dagorder te verschijnen, vooral in Latijns-Amerika. Mexico, 1994, was wellicht een vroege, zoniet valse start. In Ecuador en Bolivia was er de afgelopen jaren massaal verzet tegen de gevolgen van een door de 'globale' financiële instellingen gedicteerd beleid, dat tot verdere verpaupering van de bevolking zou leiden - een verzet, dat prerevolutionaire vormen aannam. In Venezuela kwam een bewind aan de macht, via verkiezingen, dat zich van linkse retoriek bediende, een goede graadmeter van oplopende koortsen. En tenslotte was er de instorting van kapitalistisch Argentinië - tot verrassing van zowel de machthebbers als degenen die de macht zouden kunnen overnemen nu deze op straat lag. Waar dit naartoe gaat is niet te voorspellen. De enigszins vergeten raden duiken weer op in dit land, als organisatie van verzet en als nieuwe ordening.

In de burchten van het 'globale' kapitalisme, de G7, is - al even verrassend - de

maatschappijkritiek weer aan de orde van de dag. Boeken over de thema's die de mensen die vinden dat een andere wereld mogelijk is bezighouden, zijn - o ironie - bestsellers voor de uitgeverijen van concerns die zelf ter discussie staan. Via het internet worden acties gepland, verbanden gelegd, bondgenootschappen gesmeed - soms van onmogelijke en onverenigbare 'bedgenoten' - maar 'het beweegt toch', kan men in ieder geval zeggen.

Waar de internationale actie is, zijn van oudsher de anarchisten te vinden. De propagandamachines weten het al goed (en het anarchisme is op slag de wat meewarige welwillendheid waarmee het bejegend werd kwijt): de mensen in het zwart ('Black Block'), de grote vernielers onder de tophoppers, dat zijn 'de' anarchisten die het verpesten voor de welwillende actievoerders. Die laatsten weten wel beter, evenals de anarchisten zelf, of de zwart-blokkers. Als dezen zich echt met spectaculair geweld bezighouden, is hun geweld juist dat: spectaculair - een middel om de media te bereiken. Dat het anarchisme intussen met de nieuw opgekomen actiebeweging en maatschappijkritiek plotseling andere belangstelling trekt, is niet te ontkennen.

Natuurlijk waren maatschappijkritiek en actie niet afwezig, de afgelopen jaren, in de metropolen van het kapitalisme. Maar onmiskenbaar had het verzet geen kritische massa, om deze in dit verband mooi-dubbelzinnige term uit de kernfysica te lenen - misschien met uitzondering van Groot-Brittannië waar de beweging tegen de *poll tax* het thatcherisme althans tijdelijk verdreven heeft - tot het als New Labour weer opdook. En nu de beweging deze kritische massa wel heeft, weten de machthebbers met niets beters te reageren dan oorlog en oorlogsvoorbereiding: het maakt niet uit tegen wie of wat, het is zelfs niet duidelijk tegen wie of wat het zou gaan. En opnieuw wordt de beweging tegen de nieuwe wereldorde in het bijzonder of het kapitalisme in het algemeen voor de voeten gelopen - de marxistisch-leninistische restanten zijn nauwelijks terzake, hoewel luidruchtig, en in sommige gedaanten ook nog gefuseerd met of getransformeerd tot uiterst rechts - maar de ernstigste stoorzenders zijn natuurlijk de verwrongen spiegelbeelden van de heersende orde: de strijders van en voor een bourgeoisie die zich ernstig te kort gedaan voelt en zich op een geloof beroept dat in sommige streken ook 'kritische massa' heeft gekregen of zou kunnen krijgen.

Het Netwerk dat als islamistisch terrorisme wordt beschreven (en ik zou eerlijk gezegd geen andere typering kunnen geven) is een rhizoom, geplant door de geheime diensten van 'het Westen', de Verenigde Staten voorop. Het blijft zaak te beklemtonen dat er geen botsing van beschavingen voor de deur staat, maar dat het einde van de kapitalistische wereldorde op de agenda staat, of die zich nu islamitisch noemt of - bewaar ons - 'beschaafde wereld'.

Redenen genoeg voor dit blad om aan de 'globale' beweging aandacht te besteden in de vorm van dit themanummer - en het valt wel te voorspellen dat die aandacht in andere vorm verder zal dienen te gaan in de toekomst.

Het openingsartikel zou oorspronkelijk - met knipoog naar diverse oude anarchisten - hetzij *Woorden aan de jongelieden* of *Brieven aan een vriend(innet)je over mondialisering* heten. Tenslotte kreeg het een titel in nog oudere stijl. Het is be-

doeld om enige klaarheid over begrippen en motivaties te scheppen voor actievoerenden, voor de schrijver zelf niet als laatste.
Marius de Geus geeft een inventarisatie van acties zoals die op gang zijn gekomen en langzamerhand tot ons aller verrassing de vorm van een *beweging* hebben gekregen. Rymke Wiersma interviewt een 'tophopster' (een nieuwe geuzennaam). Donald Pols, die ook bij menige internationalistische demonstratie present is geweest, schrijft wat je een manifest zou kunnen noemen. Als je de media wil geloven is *Empire* van Negri & Hardt een 'bijbel' van de tophopbeweging. Dit kunnen de mediatypes alleen beweren omdat ze het zelf niet gelezen hebben. André Bons heeft het wel gelezen, en was enthousiast. Weia Reinboud geeft een columnistische visie in twaalf punten. Tot slot een beschouwing van mijn hand over een stukje niet-Nederland midden in de polder, waar je contact kunt hebben met niet-ingezetenen, die o zo graag wel-ingezetenen zouden worden, door naar hun tralies te wuiven, en vice versa. De grenzen van Fort Europa zijn dichterbij dan je denkt.
Ruim veertig jaar geleden schreef de Nederlandse econoom L.J. Zimmerman over het vraagstuk van *Arme en rijke landen* (tevens de titel van zijn boek) dat het hier om een wereldvraagstuk ging dat schreeuwde om een oplossing. Zoveel jaren later kunnen we vaststellen dat een vraagstuk niet schreeuwt. Mensen kunnen dit wel. Hopelijk brengt het de oplossing van het vraagstuk echt nabij.

NOOT

(1) In de context van een anarchistisch tijdschrift klinkt deze formulering ironisch - komt zij van Bush of zijn Britse stadhouder Blair, dan klinkt zij hoogst serieus, en heeft zij dodelijke consequenties voor tallozen elders op de wereld. Het hoogstontwikkelde kapitalisme brengt een collectieve manische depressiviteit met zich mee (Bush stelt de VS beurtelings of tegelijkertijd voor als het ergste slachtoffer aller tijden en als 'this great proud nation' die er al weer helemaal boven op is). Europa is nog niet zo ver in deze vreemde psychische staat, laat staan de rest van de wereld. Misschien komt het er ook wel nooit van.
Voor mij is 11 september de gedenkdag van de gebleken onmogelijkheid van de parlementaire weg naar het socialisme. Het Monedapaleis dat in brand geschoten wordt, de laatste beelden van Salvador Allende die vlak voor zijn dood alsnog tot de gewapende strijd bekeerd is. En alles wat er na kwam, in 1973 en later, in Chili. In het ochtendnieuws (Europese tijd) van 11 september 2001 werd vermeld dat Kissinger was aangeklaagd wegens zijn rol bij de staatsgreep van Pinochet. Niets meer van vernomen. De gedenkdag werd gekaapt, met die vliegtuigen. Maar er bleek meer te kapen. Ook de aanslagen in New York zijn al snel gekaapt.
De vliegtuigen die zich in de torens van het Wereldhandelscentrum boorden doodden, behalve hun passagiers, mensen die daar 'gewoon' aan het werk waren. Loonarbeid verricht men niet uit vrije wil of uit liefhebberij. Blijkbaar is het niet de bedoeling - het voortgaande beeldenbombardement met ongeschonden wolkenkrabbers in de media wijst er op - dat wij hier verder bij stilstaan. De mensen die naar beneden sprongen als uiting van zelfbeschikking, de hoofden voor de ramen die enkele seconden later bij de brand-met-instorting tot as verpulverd werden: beelden van een moordpartij tegen mensen, werkende mensen. Maar al binnen enkele dagen was de aanval tot aanval op de Verenigde Staten verklaard, de logica van de verdachten werd overgenomen - ik behoud mij evenwel de vrijheid voor de aanslag te blijven zien als een op mensen, mensen van de arbeidersklasse - en als socialist zie ik een aanval op duizenden van mijn klasse als aanval op de klasse als geheel. Niets wijst er wat mij betreft op dat de oude zakenvrinden Bush en Bin Laden het niet zo bedoeld hebben.

DE GERECHTVAARDIGDHEID VAN MORELE VERONTWAARDIGING

André de Raaij

If you go carrying pictures of comrade Che
You ain't gonna make it with anyone anyway
naar: The Beatles, Revolution (1968)

'Globalisering' is een woord dat zich aan een vastomlijnde beschrijving onttrekt. Links en rechts zullen het hier misschien zelfs wel over eens zijn. Valt de expansie van grote bedrijven in arme landen - in zogenaamde vrijhandelszones of daarbuiten - er onder? Het feit dat het weezoete stukje dode koe van een firma met een Schotse naam in zoveel landen te koop is en overal naar niets smaakt? Het eisen van de totale privatisering van alles wat de overheid in arme landen nog zou kunnen betekenen voor de mensen in zo'n land? Een land dat vaak besloten is binnen wat lijnen die in Europa op de kaart getrokken zijn om Europese landen van oorlog om de buit af te houden. Privatisering die neerkomt op het overnemen van energie- en drinkwatervoorziening door grote beursgenoteerde maatschappijen 'uit het noorden'. Bij deze eis, in het algemeen met succes gesteld in het kader van 'schuldensanering', behoort ook het afschaffen van gratis of betaalbaar onderwijs en gezondheidszorg. Is dat 'globalisering'? Het is in ieder geval wat het meest opvalt, ook bij mensen in het rijke deel van de wereld, en het roept steeds meer moreel bepaald protest op.

Er zijn hier onmiddellijk twee bezwaren tegen aan te voeren van 'de linkerzijde'. De eerste is dat moreel geïnspireerde kritiek burgerlijk is en niet ter zake, en in ieder geval ineffectief. Iets uit de keuken van het marxisme, waar overigens het duo Marx en Engels zich - ook in hun latere fasen - niet aan gehouden hebben. Het soort marxisme dat dergelijke kritiek aanvoert is op de vuilnisbelt van de geschiedenis beland, maar vanaf die belt zal men het toch nog kunnen vernemen. Welnu - voor de meeste anarchisten is het geen nieuws: tegen morele, desnoods moralistische kritiek, als motivatie tot actie of verzet, kan geen bezwaar ingebracht worden. Integendeel.

Een ander bezwaar is, dat verzet tegen de Wereldbank- en IMF-'globalisering', of tegen de multinationals (de 'logo's'), gedoemd is ineffectief te zijn zolang het vanuit een consumentenstandpunt wordt gevoerd. Dit zou ook anarchosyndicalistische, arbeideristische kritiek kunnen zijn. Een dergelijke tegenwerping ziet er aan voorbij dat mensen die bij multinationals werken ook zelf wel in verzet zijn, en dat het juist belangrijk is beide verzetsvormen gecombineerd te versterken. Mocht er evenwel geen verbinding voorhanden zijn tussen strijd binnen en buiten de poorten van de multinationals, dan kunnen we de strijd van buitenaf langzamerhand zien als een dekoloniseringsstrijd. De onontkoombaarheid van alles wat vindt dat het dingen 'mede mogelijk maakt' roept verzet op - nee, wij vinden niet dat geluk of blijdschap gesponsord dient te worden door een spijkerbroekenmerk!

En in ieder geval is een opstand van consumenten in deze consumptiemaatschappij al naar zijn aard effectief. Het

ideologisch geweld dat wordt ingezet tegen wat in de media als 'antiglobaliseringsbeweging' wordt gepresenteerd getuigt dat de zogenaamde supranationale instellingen en de multinationals een dergelijke mobilisatie wel degelijk vrezen. Men kan het een redenering vanuit het ongerijmde noemen, maar ik althans heb daar vrede mee: als de machthebbers tonen ergens bang voor te zijn, is daar een goede reden voor. Kortom: zelfs als de directe producenten niet zelf in verzet komen (maar waarom zouden ze dat niet doen?), dan nog is een moreel bewogen 'consumenten'-beweging een toe te juichen en potentieel effectieve beweging. Zij heeft inmiddels 'kritische massa' bereikt, met andere woorden: zij is niet meer te negeren en is in staat de bestaande verhoudingen aan het dansen te krijgen.
Afgezien van het feit dat het een akelig anglicisme, of beter: amerikanisme, is voor wat in het Nederlands *mondialisering* zou heten, kunnen we alleen vaag aanvoelen wat globalisering is, en wat er tegen zou zijn. Tegen mondialisering zouden we beslist niet moeten zijn, maar *globalisering* lijkt te staan voor veel zoniet alles waar tegenstanders van de heersende orde tegen zijn. Zoals in het algemeen geldt voor begrippen met een politieke lading, die tevens ideaal zijn voor sommigen of velen, kun je het niet definiëren. Globalisering is *hun* ideaal, internationalisme of mondialisering het *onze*.

ANTIKAPITALISME

Is er eigenlijk wel zoiets als 'een bestaande orde'? Het lijkt alsof de maatschappelijke verhouding, de tegenstelling tussen (relatief) rijk en (relatief) arm als een soort natuurgegeven bestaat, sinds mensenheugenis. Toch is er juist geen maatschappelijke verhouding zo veranderlijk als het kapitalisme. Vroeger werd het voortgedreven door concurrentie, nu door technologische innovatie die enkele decennia geleden nog 'vooruitgang' genoemd wordt, en nu 'groei' heet. Verder kan de verhouding zich slechts reproduceren door voortdurend steeds meer te betrekken in deze verhouding. Dit laatste klinkt ongespecificeerd, maar het is ook moeilijk een veranderingsproces precies in woorden te vatten.
Bijvoorbeeld: wat men 'zorg' noemt. Nog steeds is het gebruik dat mensen die slecht of niet meer voort kunnen, door ziekte of ouderdom, door familieleden, vrienden of buren geholpen worden. Maar de mensen die uit menselijke betrokkenheid (bezorgdheid) deze hulp zouden verlenen, zijn meestal zelf gedwongen hun leven in loonarbeid door te brengen. Dus in toenemende mate wordt 'zorg' een bezigheid voor mensen die dit zelf in loonarbeid doen. Het volgende stadium, nu ter sprake in Nederland, is dat deze 'zorg' niet aan een soort gemeenschappelijk belang, een (semi-)overheid moet worden overgelaten, maar dat er aan verdiend moet worden, natuurlijk door beursgenoteerde ondernemingen. Het drinkwater, energiebedrijven, het openbaar vervoer, de post, de telefonie waren de zorg al voorgegaan, het onderwijs zal volgen en op den duur zal volgens deze logica ook 'de zuurstoflevering' aan 'de markt' uitbesteed worden. Het is deze logica die de maatschappelijke verhouding die wij kapitaal of kapitalisme noemen aan het veranderen houdt.
Een belangrijke aantekening: het is zinloos om 'het kapitalisme' totalitair te noemen. Dat kan het juist niet zijn, omdat het wordt voortgedreven door de

noodzaak tot expansie, tot het zich steeds verder uitbreiden over alle maatschappelijke verbintenissen die er nog buiten leken te staan. Juist deze neiging tot verandering maakt het mogelijk een archimedisch punt te vinden vanwaar de kritiek op deze verhouding mogelijk is en blijft. Hiermee is niet gezegd, dat dit punt gemakkelijk is te vinden. Maar het blijft mogelijk zolang er nog het besef leeft bij mensen dat niet alles voor geld te koop kan worden aangeboden, een 'waar' kan zijn.
De belangrijkste 'waar' evenwel, en dit is de kern van de kapitaalsverhouding, is het leven zelf. Van planten en dieren, maar voor hen gold dit in de mensenwereld al voordat het kapitalisme er was. In de kapitaalsverhouding is het mensenleven zelf een waar. Het moet verdiend worden, dagelijks opnieuw. Voor niets gaat helaas de zon op (daar valt weinig aan te doen, vooralsnog). Het is het duidelijkst en het scherpst zo uit te drukken. Socialisten in de negentiende en vroege twintigste eeuw hielden het er op dat mensen gedwongen waren hun arbeid of hun arbeidskracht te verkopen. Dit klinkt heel analytisch, en dat is ook precies het bezwaar dat er tegen ingebracht kan worden. Als je levenstijd 'ruilt' voor geld verkoop je je leven, punt. Deze verhouding wordt op alle niveaus gereproduceerd: van de commissaris van de multinational tot de zwoegster in de sweatshop.
Kapitalisme is een verhouding, en tevens een proces - stilstand is de dood, zou je kunnen zeggen (achteruitgang niet - maar een recessie die op alle punten achteruitgang betekent is sinds de negentiende eeuw niet meer voorgekomen, preciezer: sinds de technologie de rol van de concurrentie heeft overgenomen). Deze verhouding wordt gevormd door mensen, maar het is onvruchtbaar en zelfs gevaarlijk mensen als schuldigen aan te wijzen in deze verhouding. Eerdergenoemde commissaris meent echt dat hij (!) de Vooruitgang dient, naast zijn eigen portemonnee. De bestuurders van IMF en Wereldbank menen echt dat ze op den duur de armoede de wereld uit zullen helpen, je hoeft daarbij geen kwade trouw te veronderstellen. Je kunt tegen hen redeneren, en sommige afgetreden bestuurders zullen zelfs toegeven dat je gelijk hebt - maar het gaat er om de verhouding te veranderen, niet de ideeën van degenen die aan het roer staan. De 'klassieke' gedachte dat die verandering (vrijwel) alleen bewerkstelligd kan worden doordat de werkenden de productiemiddelen overnemen is niet fout of achterhaald, verre van dat, maar een manier in deze fase van het kapitalisme is wel degelijk de moreel geïnspireerde actie, klein- of grootschalig.
Het socialisme, het streven om het kapitalisme te veranderen - het afschaffen van de maatschappelijke toestand waarin menselijke noden en relaties tot verhandelbare dingen worden gemaakt - is ook een proces, geen toestand. Het heeft het kapitalisme van begin af aan begeleid. Laat je niet beetnemen: er zijn wel revoluties geweest waarbij het kapitalisme voor enige tijd op enkele plaatsen doorbroken is geweest, de afgelopen twee eeuwen. Maar deze 'experimenten' zijn altijd snel door staatsgrepen tot herstel van 'normale verhoudingen' beëindigd. Trotski, Lenin & Stalin is het bekende trio in Rusland[1], in Spanje waren het de falangisten en monarchisten, in niet-eendrachtige samenwerking met de communisten - en daarmee noem ik maar de twee bekendste voorbeelden (de minder bekende zijn mis-

schien zeker zo veelbetekenend en belangwekkend). Is dit ontmoedigend? Misschien - maar bedenk dat maatschappelijke ontwikkelingen een eigen dynamiek hebben, soms kunnen ze heel snel gaan. Een voorwaarde is dat het verzet tegen de heersende verhouding een breed internationaal karakter heeft: gemondialiseerd.
Wonderlijk genoeg is 'de Internationale' nu groter en internationaler dan in de tijd van de Internationale, als je begrijpt wat ik bedoel. Dat is wel degelijk een bemoedigend gegeven.

RACISME

Het socialisme is lang voor de voeten gelopen door partijen en regimes die de wijsheid in pacht hadden en vonden dat het bij hun al zo ver was. Eén van de woorden die zij gebruikt en versleten hebben, is 'imperialisme'. Hiermee wordt het streven aangeduid van een rijk, machtig land (of een combinatie van landen) om andere, minder rijke en machtige landen in een eigen invloedssfeer te hebben. Om er grondstoffen vandaan te halen, om er industrieproducten aan te verkopen. Het is een te veel gebruikte, misbruikte term, die naar partijbonzen ruikt.
Er wordt iets anders mee bedoeld dan kolonialisme, dat de directe staatkundige overheersing van landen met zich meebracht, en soms gehele volksplantingen waarbij de oorspronkelijke inwonenden van die landen 'desnoods' werden uitgeroeid. Nog slechts gisteren: Australië, Amerika en Zuid-Afrika tot het begin van de twintigste eeuw. Dit kolonialisme is zo goed als voorbij. Het is de vraag of - geen toevallig voorbeeld - het optreden van Franse legereenheden (of huurlingen in geheime Franse dienst) in voormalige Franse koloniën imperialistisch genoemd kan worden. Imperialisme is juist de uitdrukking die bestemd was voor de afwezigheid van koloniale verhoudingen.
In die zin zijn de Verenigde Staten de imperialistische mogendheid bij uitstek. Het land is zelf een kolonie geweest, heeft er wel enkele (gehad), maar het grootste deel van de landen die de VS domineren zijn nooit direct bestuurd geweest door de VS. Nu er eigenlijk geen concurrentie op wereldschaal (meer) is - veel zogeheten imperialistische uitingen zijn in feite post- of neokoloniaal - heeft het geen zin meer het woord te gebruiken. Tenzij je het Wolkenkoekoeksland van de gehele wereldomvattende kapitaalsverhouding met de erbij horende ideeën als imperium opvat. Als agitatorische term is het meer besmet en misbruikt dan 'socialisme', dunkt mij. Als dit niet zo was, zou de beweging tegen IMF, Wereldbank enzovoort nog anti-imperialistisch genoemd kunnen worden. Maar we kunnen haar net zo goed meteen antikapitalistisch noemen.
Een van de redenen waarom moreel verzet tegen dit kapitalisme gepast zoniet geboden is, is dat het op massale discriminatie van mensen gebaseerd is. Mensen met een donkerder huidskleur dan die van de rijke noorderling.
Bijna iedereen is loonslaaf tegenwoordig, de volledige slavernij is afgeschaft (en wel degelijk dankzij moreel bepaald verzet). Althans de slavernij, waarbij mensen tot geheel verkoopbare waar werden verklaard. Een element van de 'ouderwetse', feodale slavernij - die bestaat overigens nog steeds - kwam er soms nog wel aan te pas. Het gewelddadig verslepen en verhandelen van mensen gaat vooraf aan het idee dat de verslepers en verhandelaars van nature

superieur zijn aan de donkere menselijke handelswaar. De racistische idee, anders gezegd, volgt op de racistische praktijk. Het is modern, zoals de consequentie van massamoord op discriminerende gronden zeer modern is. Begon het met de Berberbevolking (Guanche) van de Canarische Eilanden, die nog in de steentijd leefden en dus geen partij waren voor de Spaanse veroveraars? Met de zigeuners, op vele plaatsen in Europa? In ieder geval eindigt het niet met Auschwitz of Rwanda, valt te vrezen. En ziehier waarschijnlijk de belangrijkste reden tot verzet.

'Het gaat er niet om dat ze een donkere kleur hebben, ze zijn nu eenmaal niet bij de tijd.' Wie bepaalt wie of wat bij de tijd is, heeft de macht. Inderdaad, de Guanche waren 'niet bij de tijd', of de indianen, de oorspronkelijke bevolking van Australië en ga maar door. De processen die in Europa en de volksplantingskoloniën tot het vastleggen van de kapitaalsverhouding hebben geleid, zijn in veel arme landen nog aan de gang. Zo is vooral in Afrika veel grond (nog) geen privé-bezit. Daar wordt, in het kader van 'markthervormingen', structureel aanpassingsbeleid en schuldensanering wel aan gewerkt. In dat werelddeel leeft men 'gewoon in de verkeerde tijd'. De privatisering bereikt de pers in de rijke wereld alleen in de vorm van verhalen over 'stammenstrijd', want zo onderstreep je dat ze daar in de verkeerde tijd leven. Een andere mogelijke uiting in 'de media' is honger: op gronden waar vroeger zelfvoorzienende landbouw werd bedreven worden nu exportgewassen geteeld, de eigen veeteelt wordt weggeconcurreerd door de dumpingpolitiek van de Europese Unie.

De enige goede tijd, de moderne tijd, is waar de rijke mensen wonen. Het is de tijd, waarin mensen zo min mogelijk besef hebben van de 'verkeerde' tijd, die ook in hun eigen deel van de wereld achter hen ligt. Voorwaarts en snel vergeten! In de verkeerde tijd hebben ze een teveel aan geheugen: ze weten nog wat een kruistocht was, ze hebben er ook een teveel aan God of goden. Het is puur toeval dat de mensen met de juiste tijd witter zijn dan de mensen in de verkeerde tijd. Het wordt tijd dat de juiste tijd overal uitbreekt... Dat alleen al op ecologische gronden niet iedereen even rijk kan zijn (of de rijken nog rijker worden), en dat al vaststaat wie het niet zullen worden, is een even groot toeval. Daarbij kan natuurlijk aangetekend worden dat rijkdom alleen bij de gratie van zijn tegenpool kan bestaan, en dat het niet de bedoeling is dat deze tegenpool verdwijnt, ook al denken de bestuurders van de Wereldbank dit Wolkenkoekoeksland ooit echt te bereiken.

Intussen dienen wij te geloven dat vrijhandel, die nergens echt vrije handel is, de rijkdom 'daar' en het bijdetijds maken van de mensen in het arme deel van de wereld zal bevorderen. De in overgrote meerderheid bleekroze bewoners en bewoonsters van het rijke deel van de wereld, dat bij de tijd is, moeten wel denken dat de mensen in het arme deel van de wereld zoveel van hen houden dat ze voor een hongerloon hun merkkleding fabriceren. Of hun grondstoffen afstaan.[2] Die liefde is een mooi trekje, maar ze moet wel gekoesterd worden op de plaatsen waar de verkeerde tijd heerst. Er hoeven maar een paar mensen hun toevlucht te zoeken in de rijke wereld - om welke reden wordt niet eens meer gevraagd - of er wordt moord en brand geroepen: de rijken worden overspoeld door een menselijke

vloedgolf. Aan die klacht zijn de Guanche, de indianen en de oorspronkelijke Australiërs nauwelijks toegekomen - het was met hen gedaan voordat ze konden beseffen dat ze in de verkeerde tijd woonden.
Men zegt dat de revolutionairen van Parijs in 1870-'71 de klokken kapotschoten. Herbert Marcuse bracht het in herinnering, in de pseudo-revolutionaire jaren zestig. Het (in overdrachtelijke zin) kapotmaken van de klokken is een centraal punt in de strijd tegen de kapitaalsverhouding.

OORLOG

De belangrijkste ideologische component van het kapitalisme is de verheerlijking van concurrentie. Hoezeer de oorlog van allen tegen allen wordt bezongen, kun je zien in het fenomeen 'natuurfilm'. Altijd wordt er gegeten, en dus ook opgegeten. Dieren zitten elkaar altijd na. Je zou gaan denken dat het echt zo was, en dat is ook de bedoeling. Geen propaganda zo doeltreffend als die welke niet eens bewust als propaganda gemaakt wordt. Elkaar nazitten en vechten voor het bestaan is in de biologie al een projectie van het burgerlijk streven, maar de ontdekking van deze strijd om het bestaan wordt vervolgens ten voorbeeld gesteld: het is goed dat mensen concurreren. En dat gebeurt. Het gebeurt op sociaal, 'micro'-niveau, het gebeurt tussen staten, maar het eerst het meest. De oorlog van allen tegen allen wordt als vanzelfsprekend gepresenteerd, en tegelijkertijd moet je goed weten hoe hij uitgevochten moet worden. Je hebt gezonde concurrentie en je hebt criminaliteit. Dat deze laatste zo gedefinieerd wordt dat de gevangenissen vol donker gekleurde mensen zitten, is uiteraard weer zo'n toeval. (Bedenk zelf welke politici waarschijnlijk wel eens een sniff nemen).
Overigens, de concurrentie waar het oorspronkelijk om begonnen is, 'in het bedrijfsleven', is allang niet meer belangrijk. Het weeë stukje dode koe concurreert met smakelijk voedsel, al dan niet carnivoor. Concurrentie tussen Burger King of McDonalds is betekenisloos. En vroeg of laat fuseren ze, als dat al niet op de een of andere manier door aandelentransacties geregeld is.
Het leven brengt wel een zekere strijd met zich mee, maar dit te beklemtonen, in plaats van samenwerking of vreedzaam samenleven, is een keuze, een menselijke keuze die tot een inhumane samenleving leidt. De consequentie is zwaar wapengeweld, door particulieren (terreur noemt men het dan) of tussen staten. Nu is oorlog een verschijnsel dat onmiskenbaar nogal wat ouder is dan het kapitalisme. Niet de echte oorlogvoering is dan ook de motor achter de groei van deze maatschappelijke verhouding, maar de oorlogsvoorbereiding. Bij wapenproductie is de afname verzekerd, daar zijn staten goed voor, of desgewenst de veelgesmade terroristen (als er maar betaald wordt) - er wordt koopkracht gegenereerd zonder dat er waren te slijten zijn. Een schier eindeloze bron van inkomsten op de juiste plaats in de juiste tijd, en als ze gebruikt worden zijn ze ook effectief. Al is een buitenaards ruimteschild tegen zogenaamde schurkenstaten eigenlijk op geen enkele manier als rationeel aan te prijzen. Maar wat is rationaliteit als het om de voorbereiding van massale levensvernietiging gaat? "Wij verkopen geen veiligheid, wij verkopen schuilkelders", om een schuilkelderfabrikant uit het holst van de Koude Oorlog te citeren.

De oorlogsvoorbereiding, de wapenproductie en -verkoop - de stromen die er naar de arme landen gaan waar legers of gewapende groepen klaar staan de zegeningen van de 'markthervormingen' op te leggen aan een bevolking die in de verkeerde tijd wil blijven leven - het volgende morele mobilisatiepunt tegen de kapitaalsverhouding. Het belangrijkste? Misschien wel - en hier geldt wel degelijk: wij, de potentiële slachtoffers van deze wapens, hebben geen boodschap aan het behoud van uw baan - zelfbeheer in de wapenfabriek is ondenkbaar. Na het einde van de Koude Oorlog was er even sprake van conversie: overschakeling op productie voor vredestijd. Als bij toverslag waren er plotseling 'gelukkig' de schurkenstaten - je hoort nooit meer van die conversie. Op zijn minst kunnen we daarnaar of daarom vragen.

Wie opwerpt dat er van alles niet genoemd is in het bovenstaande, heeft natuurlijk gelijk: de ecologische catastrofe; het verval of de zachte dood van de parlementaire democratie (in arme landen is die dood meestal niet zo zacht); wat de oorlog van allen tegen allen betekent voor de verhouding tussen de seksen, en zoveel meer wat er mis is, wat aanleiding is tot bezorgdheid, boosheid, verdriet, verzet. Er is niet zoiets als irrelevante 'deelstrijd'. Het moet wel beklemtoond worden dat de genoemde emotionele, morele drijfveren (rechtvaardigheidsbesef!) richtsnoer kunnen zijn in de strijd voor die andere, betere wereld. Angst niet, die werkt verlammend, en leidt juist tot behoud - zelfs ten aanzien van de ecologische crisis is angst een slechte raadgever.
Wat nieuw is dezer dagen, is de mogelijkheid verzet te combineren, als gecombineerd te zien, internationaal te coördineren, lokaal handelen en mondiaal denken met elkaar te verbinden, het uitzicht te krijgen op de betere wereld die mogelijk is. Een Internationale krijgt vorm. Waar het naar toe gaat is niet te voorspellen. Het einde van alle geweld, te beginnen of te eindigen met de staat - daar durf ik eigenlijk zelfs niet op te hopen. Wees niet teleurgesteld als de betere wereld er niet komt naar jouw gevoel: die betere wereld ligt altijd aan de horizon.

Nogmaals: socialisme, de tegenpool van het kapitalisme, is evenzeer een proces, geen statische toestand. Het zijn weer dagen om te beseffen dat dit proces gaande is, nog steeds. Als de tegenstanders van het kapitalisme niet kunnen winnen, is het goed te bedenken dat de mensen die menen belang te hebben bij het behoud ervan niets te winnen hebben. De horizon is dichter bij dan je denkt.[3]

NOTEN

(1) Ik zie met ver- en ook wel bewondering hoe een stroming als het trotskisme, in diverse gedaanten, zich speciaal manifesteert in de 'tophop'-scene. Omdat deze tekst geschreven is met bewogenen die in actie (willen) komen in gedachten, zal over het genoemde drietal iets uitgelegd moeten worden. De Russische revolutie is broederlijk neergeslagen onder leiding van Trotski en Lenin, omstreeks 1920 was het afgelopen. 'Kronstadt 1921', uitgemoord namens Trotski, illustreert dit. Dat Stalin Trotski later uitrangeerde en tenslotte liet vermoorden heeft de laatste aan zich zelf te danken: hij heeft het terreurbewind gevestigd. Nu ik het toch even over trotskisten heb: *Fuck capitalism* zie ik als een oproep tot verkrachting. Raar soort socialisten dat dergelijke leuzen hanteert.

(2) Voor deze fraaie redenering dank ik Stan van Houcke (*11 september, het keerpunt*). Jammer dat de schrijver het heeft over de anarchie en zelfs het anarchisme van de globalisering. Hij weet wel beter! Verdere dank voor uitdrukkingen: de manisch-depressieve samenleving is een onverwacht goede van Henri Beunders, wiens achternaam ik privé anders uitspreek. De 'kritische massa' is als beeld ontleend aan Susan George.
Als je uit bewogenheid in actie komt, lees je in het algemeen *achteraf*, dus als je al in actie bent, over waardoor en waartoe je bewogen bent. De daad gaat aan de gedachte vooraf bij sociale bewegingen. Dit wordt wel heel goed onderstreept door de diverse 'bijbels' die de 'antiglobalisten' worden toegeschreven, en die vrijwel allemaal verschenen zijn terwijl de beweging al volop aan de gang was. Naomi Klein's *No logo* geeft dit tenminste toe. Zij profileert zich wel als radicaal, evenals Negri en Hardt van *Empire*, elders in dit nummer besproken. Michael Moore heeft als cineast onthullend werk verricht over sweatshops; in zijn boeken, waarvan ik op dit ogenblik alleen *Downsize this!* ken, ontpopt hij zich tot 'reformist' - hij voerde ook campagne voor de Groenen. Leuk om te lezen, in de stijl van zijn filmwerk. Ik vind het onzin om zogenaamde reformisten om hun reformisme af te wijzen, ik wilde dat ik hun illusies over (herstel van) de democratie kon delen - het woord 'illusie' zegt het al. Andere illusionairen: Noreena Hertz, *The silent takeover* en George Monbiot (ook Groen), *Captive state - the corporate takeover*. Vooral van de laatste verbaast het mij, hoe hij nog de parlementair-democratische illusie kan koesteren, na zo'n dêmasqué van New Labour - betere dienaren van *business* dan de Tories zelfs onder Thatcher waren! De oudere, al langer met de pen actieven: Susan George, *How the other half dies* en natuurlijk 'onze eigen' (anarchisten zijn ook wel een beetje partijdig) Noam Chomsky. Het aantal mogelijke 'bijbels' neemt wel explosief toe, lijkt het - verbeeld ik het mij of lijken de meeste zelfs uiterlijk op elkaar? En over bijbels gesproken: een aanzienlijk deel van de globo-beweging is religieus gemotiveerd, je komt al een eind met de bergrede.
Waarmee we als vanzelf bij de negentiende-eeuwse socialisten of anarchisten terechtkomen, Tolstoi als een van degenen die het woord richtten tot 'de jongelieden', en die de bergrede als richtsnoer hanteerde in zijn latere jaren. Van de 'klassieke' anarchisten wil ik eigenlijk alleen Kropotkin (*Woorden aan de jongelieden, Wederkerig hulpbetoon* - enfin, zie maar wat je te pakken krijgt) en Landauer (*Aufruf zum Sozialismus* speciaal) aanbevelen. Van Bakoenin is gezegd dat hij een Internationale op zichzelf was. Een belangrijke Nederlandse klassieker is in het Frans geschreven: Domela Nieuwenhuis' *Le socialisme en danger*. (Ik durf er niet eens aan te denken of het ooit nog vertaald zal worden).
De klassieke politieke economen noemden het kapitalisme nog bij zijn naam, en als je er voor kunt en wilt gaan zitten moet je er maar een of meer ter hand nemen: Smith, Ricardo, Mill, voor mijn part Henry George - ze hebben hun goede en slechte kanten. Dat geldt ook voor Marx - als ook het eerste deel van *Das Kapital* je te veel lijkt, lees daar dan het hoofdstuk in over de zogenaamde oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal - een sleutel tot ook deze tijd, en een motivatie tot wat men 'antiglobalisme' belieft te noemen, een hoofdstuk ook waarom ik Marx veel, bijna alles vergeef...
In de twintigste eeuw houdt het eigenlijk al grotendeels op: het woord 'kapitalisme' krijgt een ondertoon van kritiek, die nauwelijks meer mag (van de wet wel, maar van de zichzelf intellectuelen noemenden niet). Mijn 'bijbel' is *Monopoly capital* van Paul A. Baran en Paul M. Sweezy, waarvan ook geldt dat het goede en slechte kanten heeft. Van eerstgenoemde schrijver is in dit verband dunkt mij nog steeds *The political economy of growth* van belang. In de voorbije eeuw kwam de kritiek op het kapitalisme niet meer van poltieke economen. Een mooi klassiek Nederlands boek, tevens programmatisch bedoeld, is *De arbeidersraden* van Anton Pannekoek. Verder kan ik eigenlijk alleen wat namen strooien. Kritische-theoretici Horkheimer, Adorno, Fromm, Marcuse, Benjamin - hedendaagsen in deze traditie Kurz (zijn *Schwarzbuch Kapitalismus* komt een volgende keer apart aan bod) en Pohrt in het Duitse taalgebied, in het Franse Virilio. Op de vuilnisbelt gedumpt toen maatschappijkritiek plotseling niet meer hip of cool was: Illich, Schumacher - vraag mij niet wat er tegen zou zijn. Weer helemaal terug: Debord (zie het Achtste Jaarboek Anarchisme).

vervolg op pag. 17

ANTIGLOBALISME

Ideeën en acties van een wereldwijde beweging

Marius de Geus

De antiglobalistische beweging wordt steeds sterker en breder in haar verzet tegen de gevolgen van het zich uitbreidende kapitalisme. Actiegroepen, niet-gouvernementele organisaties, milieugroepen en consumentengroeperingen beginnen zich in toenemende mate te keren tegen de negatieve kanten van de vrije markt, de economische schaalvergroting en de toenemende wereldvrijhandel. Waar ligt de oorspronkelijke basis van deze tegenbeweging? Wat zijn tot op heden de belangrijkste hoogtepunten geweest wat betreft de acties van de antiglobalisten? En wat zijn in grote lijnen de centrale denkbeelden van deze verzetsbeweging?

De recente geschiedenis van de antiglobaliseringsbeweging is op heldere en inzichtelijke wijze beschreven door Robin van Stokrom in het anarchistisch actieblad *De Nar*, waarop ik mij in het navolgende heb gebaseerd.[1] Hij laat zien dat het gezamenlijke protest tegen de mondiale invloed van multinationals en de uitbreiding van de wereldvrijhandel zijn begin had in de jaren tachtig, toen Berlijnse autonome groepen voor de eerste keer een zogenaamde 'Tegentop' organiseerden tegen de Wereldbank-conferentie. Het radicale verzet in landen als Duitsland, Engeland, Italië en Nederland richtte zich in de loop van de jaren tachtig vooral op het steeds verdergaande proces van Europese eenwording. Linkse groeperingen en individuen verzetten zich in toenemende mate tegen de voorstellen van het Europese bedrijfsleven en de nationale regeringen om handelsbarrières zoveel mogelijk weg te nemen en één grote vrije handelsmarkt te vormen.[2]

In de Verenigde Staten en Canada groeide in het begin van de jaren negentig een soortgelijke verzetsbeweging, toen deze landen een uitgebreid vrijhandelsverdrag sloten (de Free Trade of Americas: eerst de FTA, later de NAFTA) en de regeringen zich steeds meer lieten beïnvloeden door de belangen van het bedrijfsleven. Zowel in de Verenigde Staten als in Europa werden in het midden van de negentiger jaren deze protesten steeds massaler. Tienduizenden mensen protesteerden bijvoorbeeld in 1994 in Madrid tegen de algemene vergadering van de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds (IMF).[3] Daarna volgden massademonstraties en internationaal gecoördineerde acties tegen de invloed van multinationals en economische globalisering elkaar in snel tempo op. Met behulp van moderne technieken zoals Internet en GSM-netwerken werden de contacten tussen de actiegroepen geïntensiveerd en ontstond geleidelijk een wereldomspannend netwerk van verzet.

Op 1 mei 1995 werd op deze wijze een wereldwijde actiedag georganiseerd tegen het IMF en de Wereldbank vanwege hun uiterst dubieuze rol bij het uit de hand lopen van de schuldencrisis van de ontwikkelingslanden, de massa-

le milieuschade en menselijke uitbuiting in die landen als gevolg van de kapitalistische economie. Daarna volgden in 1997 acties tegen de Eurotop in Amsterdam, waarbij zoals bekend honderden actievoerders door de politie werden gearresteerd en in 1999 tegen de Eurotop in Keulen, waarbij verschillende gewonden vielen. Ook op andere plaatsen in de wereld begon halverwege de jaren negentig een brede basisverzetsbeweging te ontstaan.[4]

Van Stokrom noemt onder meer de oprichting van de Peoples' Global Action against 'Free' Trade and the World Trade organisation (PGA) in Genève. Hierin verzamelden zich milieugroepen, boerenbewegingen, vakbonden en vrouwengroepen uit werkelijk alle werelddelen. Sindsdien organiseert de PGA internationale actiedagen tegen de wereldvrijhandel en de ontwikkeling van het multinationale kapitalisme. Dit betekende dat vanaf die periode de conferenties van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) systematisch werden geboycot en de bijeenkomsten van de acht rijkste industrielanden - de G8 – zoals in Birmingham en Keulen met actiedagen werden bekritiseerd. Een uiterst scherp protest werd geuit in Seattle (1999) bij de Derde Ministeriële Conferentie van de WTO, teneinde media-aandacht te vragen voor de maatschappelijke, economische en ecologische consequenties van flitskapitaal en onbeperkte vrijhandel.[5]

Ruim 20.000 activisten protesteerden in Washington bij de lentevergadering van de Wereldbank in het jaar 2000 tegen de toenemende invloed van het mondiale bedrijfsleven en in Tsjechië werd in dat jaar een nieuw platform opgericht, namelijk 'INPEG', Initiative Against Economic Globalisation, en wel onder het volgende motto: "Wij beschouwen economische globalisering, zoals voorgesteld door Wereldbank en IMF, als een belangrijke oorzaak van de serieuze problemen die de wereld vandaag kent en niet als een 'kans' voor de mensheid die leeft in armoede of als 'mogelijkheid' voor de milieuproblematiek. Wij zullen het verband blootleggen tussen IMF/Wereldbank, WTO en multinationals, de manier waarop ze opereren met als doel maximalisatie van de privé-winst en de inperking van mogelijkheden voor mensen om het milieu te beschermen, hun eigen economisch lot te bepalen en mensenrechten te beschermen. (...) Voor ons is het alternatief een samenleving niet gebaseerd op winst van enkelen, maar op de werkelijke behoeften van velen, op basis van de principes van solidariteit, gelijkwaardige behulpzaamheid en duurzaamheid."[6]

Daarna volgden in 2001 onder meer nog grootschalige acties in Quebec bij de vrijhandelsbesprekingen van de Noord- en Zuid-Amerikaanse landen, de Eurotop in Göteborg in juni, en natuurlijk de massale protesten in Genua bij de G8 vergadering in juli, waarbij vele deelnemers gewond raakten en zelfs een dode – de actievoerder Carlo Giuliani - te betreuren viel.[7] Al met al is de antiglobaliseringsbeweging in een kleine twintig jaar van een relatief kleinschalige protestgroep uitgegroeid tot een brede internationale verzetsbeweging die bestaat uit een verscheidenheid aan groepen, organisaties en netwerken die onderling nauwe contacten onderhouden en op gepaste tijden met elkaar samenwerken.

Wat zijn nu in grote lijnen de centrale denkbeelden van deze verzetsbeweging? Zoals we zagen bestaat de anti-

globaliseringsbeweging feitelijk uit een mozaïek van groepen, organisaties, bonden en individuen met onderling verschillende politieke ideeën en politieke idealen. Volgens Eric Krebbers is er ook hier sprake van een linker- en een rechtervleugel: "De rechtervleugel van de (antiglobaliserings)beweging spreekt zich vooral uit tegen 'het internationale kapitaal', tegen 'vrijhandel' en 'multinationals', en tegen internationale samenwerkingsverbanden als de NAFTA, de EU, de Wereldbank, het IMF en de WTO. De linkervleugel protesteert tegen het kapitalistische systeem als geheel, nationaal en internationaal. Daar bekritiseert men tevens onder meer de privatiseringen, de flexibilisering van de arbeid en de rationalisering van de productie."[8]

Ondanks deze verschillen in uitgangspunten is het wel degelijk mogelijk een zevental telkens terugkerende punten van kritiek, protest en verzet bij de beweging te herkennen.[9]

Het eerste punt is dat de macht van de individuele staten steeds meer wordt overgedragen aan het IMF, de Wereldbank en de WTO, waarbinnen de rijkste landen het grotendeels voor het zeggen hebben en iedere vorm van democratische controle ontbreekt. Deze ontwikkeling leidt tot een gevoel van machteloosheid bij de gewone wereldburger en ook tot een uitholling van de invloed van de ontwikkelingslanden, alsmede tot toenemende schulden, armoede- en milieuproblemen.

Het tweede punt van kritiek is dat de economische globalisering en handelsvrijheid in de wereld leiden tot een verzwakking van lokale en nationale gemeenschappen. De centrale aspecten van het leven van de mensen worden voortaan louter bepaald door economische criteria van winst en verlies. Waar regionaal georganiseerde markten plaats maken voor één wereldomspannende vrije markt, is de concurrentie meedogenloos en zullen de zwakkere lokale marktpartijen zich moeten aanpassen: anders worden zij weggevaagd door de grote, internationaal opererende bedrijven.

Een derde punt is dat de schaalvergroting van de economische markten onvermijdelijk zal leiden tot een machtsconcentratie bij de grote multinationale bedrijven die over veel kennis en andere hulpbronnen beschikken. In haar boek *The Silent Takeover* beschrijft de econome Noreena Hertz de groeiende invloed van multinationals op de nationale en internationale politieke en economische besluitvorming. Volgens haar laten regeringen zich steeds meer door bedrijfsbelangen beïnvloeden en ontstaat door het kapitalisme een tweedeling in de wereld. Zij stelt: "In veel landen is een onderlaag die nergens van heeft geprofiteerd, die dood gaat omdat ze geen toegang heeft tot onderwijs en gezondheidszorg."[10]

Het vierde punt heeft te maken met de culturele gevolgen van het globaliseringsproces. Het moderne wereldwijde economische systeem leidt niet alleen tot uitbuiting van werknemers, ongezonde werkomstandigheden en werkelijk schandelijke vormen van kinderarbeid en 'sweat-labour' zoals uitgebreid wordt beschreven door Naomi Klein in haar *No Logo*[11], maar ook tot een hoge mate van culturele uniformiteit en standaardisering. Beschavingen die werden

gekenmerkt door grote diversiteit en lokale aanpassing aan de omstandigheden worden door de dwang en tucht van de wereldmarkt gedwongen om de waarden en normen van het dominante Westen over te nemen. Het wordt hierdoor steeds moeilijker om aspecten en onderdelen van de plaatselijke gemeenschappen te bewaren in een wereld die in steeds grotere mate gestandaardiseerd wordt.[12]

Het vijfde punt is dat in een geglobaliseerde wereld het milieu en de lokale gemeenschappen alleen nog maar gezien worden als hulpbronnen, als louter een middel om winst mee te behalen. Waardevolle publieke goederen worden in toenemende mate geprivatiseerd, gekocht en verkocht, terwijl zij in vroegere tijden beschikbaar waren voor iedereen.[13] Produceren en het behalen van winst zijn de belangrijkste doeleinden geworden, waaraan al het andere ondergeschikt wordt gemaakt. Traditionele landschappen worden vernietigd, natuurlijke hulpbronnen zoals tropische bossen worden leeggehaald, terwijl de mondiale milieuvervuiling en de broeikasproblematiek alleen maar verergeren.

Een zesde punt heeft te maken met de haast- en consumptiecultuur die als gevolg van het doorgaande globaliseringsproces de hele wereld tegenwoordig in een ijzeren greep houdt. De logica van de kapitalistische economie maakt dat veel mensen een buitengewoon gehaast leven leiden en zich overgeven aan opvallende vormen van luxe-consumptie. De antiglobalisten stellen dan ook voor om veel minder drukke levens te leiden en minder te consumeren: "Wanneer wij het verlangen naar goederen weten te beperken, zal de vraag naar goederen, het belang van de markt afnemen, net als de verspilling van energie; we moeten ons gedrag minder gehaast maken, want hoe sneller wij leven en bewegen, hoe meer wij consumeren."[14]

Het zevende en laatste punt is dat de Verenigde Staten steeds meer macht krijgen en de wereldeconomie in toenemende mate zijn gaan domineren. Deze zijn in staat gebleken om de WTO onder druk te zetten om bij voorbeeld genetische modificatie van voedingsmiddelen toe te staan. Het is ook algemeen bekend dat de Verenigde Staten misbruik van het patentrecht maken om hun intellectuele eigendommen af te schermen en te gelde te maken. Zij hebben geweigerd het klimaatakkoord van Kyoto te ondertekenen en zijn niet bereid gebleken om een vergaande sanering van de schulden van de Derde Wereldlanden te aanvaarden. Hun machtspolitiek vormt volgens de verdedigers van de 'global justice movement' een onoverkomelijke hindernis voor een rechtvaardige verdeling tussen arm en rijk in de huidige wereld.[15]

Concluderend kan worden gesteld dat heden ten dage de antiglobaliseringsbeweging een steeds internationaler en radicaler karakter heeft gekregen. Wat ooit is begonnen als een lokaal protest van een kleine politiek geëngageerde groep critici is nu na ruim twee decennia veranderd in een wereldomspannende beweging die steeds feller en kritischer de schaduwzijden van de vrije markt, economische schaalvergroting en machtsconcentratie bij het multinationale bedrijfsleven blootlegt. Het is een beweging die zich scherp verzet tegen

de belangen en voorrechten van de economische en politieke elites en die zich sterk maakt voor de bescherming van de rechten van arme bevolkingsgroepen, ontwikkelingslanden in het algemeen, en de belangen van een duurzaam milieu in het bijzonder. Daarbij is het vooral fascinerend om te zien hoe deze verzetsbeweging nieuwe vorm heeft gegeven aan al langer bestaande kritiek op het kapitalisme en onderling samenhangende en radicale ideeën heeft weten te ontwikkelen over 'global justice', of te wel sociale rechtvaardigheid binnen en tussen landen in onze wereld.

NOTEN

(1) Zie Robin van Stokrom, 'De beweging naar globalisering van onderop: een westers verhaal over haar recente geschiedenis (1988-2001)', in *De Nar*, Anarchistisch actieblad nr. 170, Antwerpen, 15 december 2001, Antwerpen, pp. 18-28. Ik heb bij het schrijven van dit samenvattende stuk voor de AS dankbaar gebruik gemaakt van zijn uitgebreide en accurate beschrijving van de historie van de antiglobaliseringsbeweging. - (2) Ibid., p. 19. - (3) Ibid. - (4) Ibid., pp. 19-21. - (5) Ibid., p. 22. - (6) Ibid., p. 23 - (7) Ibid., p. 26 - (8) Eric Krebbers, zoals geciteerd door Robin van Stokrom in zijn artikel over 'De beweging naar globalisering van onderop', p. 21. - (9) Voor deze beknopte analyse is mede gebruik gemaakt van de Italiaans/Engelse bijlage 'Globalisation; ideas for understanding, living with and opposing the new model of profit-making', door Adriano Paolella en Zelinda Carloni in *A-rivista*, nr. 274, 2001, pp. 1 t/m 15. Zie www.anarca-bolo.ch/a-rivista. - (10) Citaat uit het interview met Noreena Hertz door Hans Steketee in *NRC Handelsblad*, 10 februari 2002. - (11) Zie voor een intrigerende analyse Naomi Klein, *No Logo*, Flamingo, 2001, vooral de hoofdstukken 9-11. - (12) Zie Adriano Paolella en Zelinda Carloni, 'Globalisation; ideas for understanding, living with and opposing the new model of profit-making', in *A-rivista* nr. 274, 2001, p 4. - (13) Ibid., p. 8. - (14) Ibid. p. 14. - (15) Zie ook het interview met Noreena Hertz door Hans Steketee in *NRC Handelsblad*, 10 februari 2002.

DE GERECHTVAARDIGDHEID VAN MORELE VERONTWAARDIGING

vervolg van pag. 12

Het einde is zoek bij zo'n opsomming, maar hier moet toch een einde aan komen. Nederlandse christen- of religieus-anarchisten hebben vooropgestaan bij het strijden tegen en denken over (staats)geweld en oorlog; De Ligt was in feite de grondlegger van de polemologie, een bij de Marktconforme Restauratie in Nederland gedumpte wetenschap. Over de moderniteit van racisme en genocide: Zygmunt Baumans *Modernity and the holocaust* (de Nederlandse vertaling is erbarmelijk). Over hoe de beschaving verspreid werd over de wereld: van Bartolomé de las Casas' *Brevísima relación* is een moderne Nederlandse vertaling vindbaar (*Kort relaas van de verwoesting van de Westindische landen*) - als je hiermee begint ben je vanzelf genezen van die beschaving - als je je tenminste door moraal laat leiden, en dat was het uitgangspunt van dit stuk. Anders: Mark Cocker *Rivers of blood, rivers of gold*, of Roland Wright: *Stolen continents*.

Tenslotte: alle genoemde schrijvers vallen onder het hoofdje 'non-fictie'. Hoe de wereld in elkaar steekt, kun je wellicht beter vernemen uit poëzie, verhalen of romans. Er is geen beginnen aan, dus noem ik slechts een naam. Ben Travens *Dodenschip* is elders in dit nummer ter sprake gekomen. We hadden het over kolonialisme, die ene naam dus: Chinua Achebe.

ECONOMISERIE

...er. Ze leven langer – althans vo...
opvatting dat niemand leven heeft n...
dood, anno 1999 een wijdverbreid ge...
Eerlijk verdeeld is, in Nederland en...
van het Westen, de hoge welvaart niet...
laatste jaren is de ongelijkheid toegeno...
Mondiaal is die gerechtigheid helemaa...
te zoeken. Blijkens een studie van de Wer...
bank waren in 1870 de meest gefortuneerd...
17 landen – gerekend naar het inkomen per...
hoofd – 2,4 maal zo rijk als de de rest van de...
wereld. In 1990 waren ze 4,5 maal zo rijk. D...
loof is nadien nog wat verbreed...

DE STRAAT OP!

Een gesprek met Carla van den Bos over globale en lokale bewegingen

Rymke Wiersma

Nog voor ik haar een vraag kan stellen, wil Carla van den Bos van mij weten waarom ik haar heb gevraagd voor dit korte interview en niet een veel jonger iemand. De beweging van anders-globalisten bestaat namelijk voor een groot deel uit jonge tot zeer jonge mensen. Ik heb geen moment over leeftijd nagedacht. Het is waar, in de welvarende streek waar wij wonen lijkt protesteren iets dat vooral door de jeugd wordt gedaan. Wereldwijd gaat dat echter niet op. De protesterende Indiase boeren ogen helemaal niet zo jong bijvoorbeeld. Misschien vind ik het juist ook wel leuk om met Carla te praten omdat zij al zo lang bezig is. Ze werkt vanuit het Infocentrum in Wageningen en is op tal van gebieden en in vele groepen actief. Ik vraag haar hoe zij verzeild raakte in de anders-globaliseringsbeweging.

"Het is zo gegroeid; heel veel dingen waarmee ik bezig was en ben, komen in die beweging bij elkaar. Antimilitarisme, daar ben ik lang mee bezig geweest, met anti-kernenergie, strijd voor vrouwen, vluchtelingen... De onderwerpen zijn niet nieuw, maar wel nieuw is dat er weer mensen de straat op gaan. Tijdens de Eurotop hier in 1997 begon het al zo'n beetje, en daarna natuurlijk Seattle. Het mooie van de anders-globaliseringsbeweging is dat er zoveel thema's bij elkaar komen, zodat mensen zien dat al die onderwerpen met elkaar te maken hebben."

Is 'de straat op gaan' voor jou de belangrijkste manier om dingen te veranderen?
"Ja, ik denk dat directe actie sowieso dingen verandert."

Hoe stel je je voor dat het verder zal gaan? Zullen er steeds meer mensen bij komen? Gaan er steeds meer mensen de straat op?
"Ik geloof niet zo erg in aantallen. Het is een duidelijk protest, en daarna moet je er in je eigen plaats of stad weer mee verder gaan. Er zijn bijvoorbeeld een aantal 'wereldwijde actiedagen' geweest. Dat vond ik een goed idee: dat je over de hele wereld op dezelfde dag, rond een top of op dezelfde dag als een top, actie voert, met je eigen thema's. Daardoor verbind je het aan elkaar. We zijn ook met een tour bezig geweest: 'Van Genua naar Appelscha'. Dat hield in: discussies voeren over de anders-globaliseringsbeweging en het uitwisselen van ideeën met mensen in allerlei plaatsen in het land. En we zijn bezig met 'Lokaliseer Verzet', maar dat loopt niet zo goed."

De term 'Lokaliseer Verzet' blijkt een reactie te zijn op een aantal kreten van de Internationale Socialisten en andere trotskistische groepen. Deze groepen zijn op de demonstraties rond de toppen nogal opvallend aanwezig, en doen hun best om leden te werven. Zij gebruiken ondermeer de term 'Globaliseer Verzet'. Waar volgens mij, voor wat de term betreft, niks op af te dingen valt. Toch is voor Carla het lokale niveau belangrijker, dáár waar mensen leven

zullen de veranderingen vorm moeten krijgen. De bedoeling was dat er in allerlei steden 'Lokaliseer Verzet'-groepen zouden zijn, waarbij mensen uit plaatselijke groepen zich aan konden sluiten.

"Bij 'Lokaliseer Verzet' gaat het ook om het veroveren of heroveren van vrije ruimtes, van niet-commerciële dingen op je eigen plek kunnen doen. Dat is heel mooi, maar het spreekt geloof ik toch niet veel mensen aan. En dan kom je op de discussie die we al heel lang hebben gevoerd: moeten wij andere groepen opzetten, en zeggen wat andere mensen moeten doen, of moeten ze dat zelf maar oppikken? Waarom zou ik vanuit Wageningen moeten zeggen wat iemand uit Groningen moet gaan doen? Dat is hierbij het dilemma. Zo zijn er legio andere landelijke overleggen, zoals het 'basisdemocratisch netwerk', en allerlei anarchistische overleggen in het verleden. Na enige tijd zit je weer met dezelfde mensen rond de tafel als die je overal tegen komt."

"Ik moet denken aan groepen als het LAO (Landelijk Anarchistisch Overleg), later omgedoopt tot LAS, waar de S stond voor samenwerking. Hoewel die groep jarenlang heeft bestaan en ik er vaak met veel plezier heen ging, speelde ook daar vaak een moeizame discussie over: hoe mensen te activeren, hoe meer mensen erbij te betrekken. Er is een opmerkelijk contrast tussen de moeizame pogingen van deze groepen om mensen te activeren en het bruisende van de grote internationale antikapitalistische anders-globaliseringsdemonstraties, waar alles ineens vanzelf lijkt te gaan."

Misschien heeft die massale opkomst te maken met de absurditeit.

"De macht van grote bedrijven, van de G7. Zeven van die 'machtige mannen' die om de tafel gaan zitten en dan gaan besluiten over de wereld. Het is heel mooi en heel stimulerend dat er overal op de wereld mensen zijn die zich hier tegen verzetten, dat er zoveel verschillende mensen met dezelfde thema's bezig zijn."

Sommigen vinden dat dat 'tophoppen' nu wel weer mooi geweest is. Denk je dat het op z'n retour is?

"Nee, ik denk dat die demonstraties nog wel een tijd door zullen gaan. Ik vind het een beetje raar zoals dat gesteld wordt; alsof je twee keer per jaar naar een top gaat en verder maar een beetje in je bed ligt! Het zijn juist de heel actieve mensen die naar die toppen toe gaan! In Brussel viel me op dat er weer heel veel nieuwe jonge mensen waren, ook uit Wageningen. Die waren toch gestimuleerd door de demonstratie bij andere toppen. Zo van: 'dat Genua laten we niet over ons heenkomen, de volgende keer ga ik ook; als ze op ons beginnen te schieten dan zullen ze zien dat er méér mensen op straat komen.'

"Een interessante discussie die speelt is of je als beweging één strategie moet hebben of juist vele. Diversiteit of eenheid. Ik vind het een beetje eng om de beweging te stroomlijnen met één visie, terwijl het mooie van de anders-globaliseringsbeweging juist is dat er zo heel veel diversiteit is, en dat iedereen zijn of haar eigen ding erin kwijt kan. De anarchistische beweging is op dit moment heel breed, dat vind ik mooi, dat moet je niet proberen te vervormen naar iets als 'we moeten allemaal iets met het thema bevolkingspolitiek gaan doen', dat lijkt me zonde."

Hoe ver gaat die diversiteit, dat is natuurlijk dan wel de vraag. Want wat te doen als er inderdaad rechtse groepjes gaan mee-

doen? Als er nou mensen zijn met een bedenkelijke mening, bijvoorbeeld over bevolkingspolitiek, en je loopt daarmee in één demonstratie, vind jij dat dan niet vervelend?
"Dat vind ik niet oké, maar dat gebeurt helemaal niet. Ik heb het tenminste nog niet meegemaakt, terwijl ik toch al bij heel veel van die demonstraties ben geweest. Eén keer in Gent, bij de voor-top van de Eurotop in België, liep er helemaal achteraan, in een eigen blok, en helemaal door de politie afgeschermd, iets, nog niet eens Vlaams Blok, maar iets vaags uit de milieuhoek dat volgens die mensen daar niet zo oké was, maar dat werd er helemaal buiten gehouden, dat liep helemaal niet met ons mee. Dus zelfs als het maar een beetje vaag is, dan wordt het er al buiten gehouden."

Jij ziet daar niet zo'n gevaar in.
"Nee, ik zie dat meer in allemaal van die IS-achtige groepen, die wel meelopen. [Internationale Socialisten, RW] Daar heb ik soms wel problemen mee. Stáán ze daar weer met hun borden vooraan. Het is niet zo dat ze verkeerde dingen zeggen over thema's, maar ik weet dat ze de macht grijpen als je ze eventjes de kans geeft. Het is niet eens zo dat ik hun ideeën zo verwerpelijk vind, het is meer hoe ze zich gedragen. Dat ze deze beweging gebruiken voor hun eigen doelen. Dat was wel leuk tijdens de demonstratie tegen de Nederlandse VolksUnie, toen mocht niemand borden hebben van de politie. Dus toen waren ze ineens helemaal niet meer herkenbaar."
"Je hoort vaak zeggen: 'het zwarte blok', dat zijn de anarchisten. Dat vind ik onzin want er zijn nog zóveel andere anarchistische groepen."

Vind je 'het zwarte blok' wel anarchistisch?
"Ik vind het op zich wel heel sterk. Maar aan de andere kant, als dat nou het enige is wat anarchisme uitstraalt, dus dat je niet herkenbaar bent en je sloopt dingen, dan is dat toch niet helemaal waar ik voor sta."

Ik heb toevallig een aantal keren het journaal gezien, en bijvoorbeeld van die laatste grote demonstratie in Brussel was het enige dat je zag dat er een klein groepje een ruit van een bankgebouw of zoiets aan diggelen sloeg. Dat werd een aantal keer herhaald, steeds datzelfde stukje. Voor de meeste televisiekijkers zal het volstrekt onduidelijk geweest zijn waar dit over ging, behalve dat er een groepje jongeren gewelddadig bezig was, en dat ze door de politie gelukkig in toom gehouden werden.
"Ik vind dat dat zwarte blok heel erg door de media wordt opgeblazen. Als je niet aan zo'n protest mee doet en je ziet het op de tv, dan lijkt het of de hele demonstratie zo is, maar als je zelf mee loopt zie je heel andere dingen."

Wat vind zo sterk aan 'het zwarte blok'?
"Ze zijn heel onverzettelijk; ze stellen duidelijke doelen en proberen die ook te bereiken. Niet zozeer die ene ruit die kapot gaat, maar meer het idee: 'wij staan hier en we gaan niet opzij!' Dat vind ik mooi."

Wat vind je van het gebruik van geweld? Geweld gericht op materialen, gebouwen enzo?
"Voor mij is dat helemaal niet zo gewelddadig."

Als ik het zie dan denk ik niet 'goh, met deze mensen gaan we een mooiere, leukere wereld bouwen.'
"Een beetje het standaard antwoord hierop is: 'het staat niet in verhouding tot het geweld dat die multinationals ge-

bruiken tegen mensen in andere landen', en dat vind ik wel een mooi antwoord."
"Je komt alleen maar in de pers als je geweld gebruikt. Dat was het akelige in Brussel: het enige dat in de pers komt, dat zijn die twee ruiten die aan diggelen gaan. Die dag daarvoor is er helemaal niks op tv geweest, want dat was veel te vredig.
Zolang er niks wordt gesloopt is het niet interessant. Iemand van de *Volkskrant* belde laatst hierheen, naar het infocentrum, en vroeg: 'denk je dat er op 2 februari wat zal gebeuren?' Ik zei: 'nee, dat denk ik niet, met zo veel politie!' En dan staat er in de krant: 'goh, wat slap, nou, de tijden zijn veranderd hoor!'
Maar ik denk dat we ons helemaal niet zo moeten richten op die gevestigde media. Het is helemaal niet zo interessant wat ze schrijven. Zoiets als Indymedia, dat vind ik veel interessanter."

Een ander thema dat veel besproken wordt door anders-globalisten is de kwestie 'deelstrijd of totaalstrijd'. Carla is een duidelijk voorstandster van totaalstrijd.
"Ik kan me indenken dat je tactisch kiest voor een onderwerp en daar dan de rest bij haalt, want je moet je verhaal ergens aan ophangen. Maar het is net alsof door veel actiegroepen gedacht wordt: als mensen nu maar overtuigd zijn van hoe het zit met dat ene onderwerp dan komt de rest vanzelf ook wel. Maar zo werkt dat helemaal niet. Ik vind dat een beetje van die PKK-redenaties. We hebben een tijdje allerlei dingen met Koerden gedaan, en vaak was de redenering dan: als Koerdistan maar vrij is, dan komt het met de posities van de vrouwen ook wel goed. Dan zei ik: daar geloof ik helemaal niks van, als ik zie hoe jullie met vrouwen omgaan. Het is een heel totalitaire partij. Het jammere is dat bijna alle Turkse Koerden bij de PKK zitten. Ik kan me dat ook wel indenken: het is het enige dat daar is."

In een artikel dat ze schreef voor het Basisdemocratisch Netwerk, 'Globalisering als kapstok', schreef Carla: 'Voor mij is deze tijd prettiger dan tien, vijftien jaar geleden omdat mensen aardiger voor elkaar zijn'.
"Ja, dat merk ik echt. Zo'n kraakoverleg - ik ben vroeger ook wel bij Wageningse kraakoverleggen geweest. Maar nu: je hoeft helemaal niet te schreeuwen om aandacht te krijgen, je zegt: 'hé, kunnen we het even centraal houden?' En iedereen luistert weer. Dat is niet alleen in Wageningen, maar de hele beweging zie ik op dit moment wel zo. Zelfs in de discussies in Appelscha zijn we de laatste jaren veel aardiger voor elkaar. Mensen graven zich minder in in oude dingen."

Vind het alleen maar leuk om op deze manier bezig te zijn, of zitten er ook moeilijke kanten aan?
"Naast het politieke vind ik het leuk om veel verschillende mensen te zien, ook veel mensen uit andere landen die ik ken. Het moeilijke eraan vind ik dat het zoveel tijd kost. Ik wil nu eigenlijk wel naar Barcelona, maar daar ben ik dan weer twee of drie weken mee kwijt; dus ik denk: ga ik dat nu echt wel doen? We gaan in elk geval proberen weer een trainingsdag te organiseren."

Kom je nog wel eens aan andere dingen toe?
"O, jawel hoor. Ik ben nu met allemaal dingen in Wageningen bezig. We hebben net een blaadje gemaakt, en ik houd me bezig met het kraakspreekuur. Ik denk altijd: er moet toch nog wel meer kunnen? Daar had ik het laatst nog met een vriendin over: vroeger konden we toch meer dan nu!"

NAAR EEN DEMOCRATISCHE GLOBALISERINGSBEWEGING*

Donald Pols

Het verzet tegen internationale financiële instellingen zoals de Wereldbank en de Wereldhandelsorganisatie (WTO) begint zich te ontwikkelen tot een maatschappelijke beweging met een eigen karakter en agenda. Anarchisten hebben reeds in een vroege fase van de straatprotesten tegen multinationals en internationale financiële instellingen een zichtbare rol gespeeld. In dit artikel wordt ingegaan op de bijdrage van anarchisten aan de beweging in het verleden, de huidige bijdrage en de rol die anarchisten in de toekomst kunnen spelen binnen een anders-globaliseringsbeweging.

Anarchisten eisen een radicalisering van de democratie (radicale democratie) en het doen samenvallen van doel (vrije samenleving) en middelen (directe actie). Er wordt eerst een overzicht gegeven van de radicaal-democratische kritiek op de handelsliberalisering (economische globalisering), waarna de rol van anarchisten nader belicht zal worden. Er wordt ingegaan op de historische bijdrage van anarchisten aan de beweging en er worden suggesties gedaan voor een toekomstige plaats van een radicale democratie binnen de sociale beweging.

In wezen is de kritiek op de internationale financiële instellingen zoals de WTO, de Wereldbank en andere internationale financiële instellingen een voortzetting van de kritiek op ontwikkelingen binnen het kapitalisme in het algemeen. De kritiek centreert zich rond de ongelijke verdeling van macht en middelen en de motoren die deze verdeling aandrijven en in stand houden. Het is een kritiek op het feit dat een kleine elite profiteert van de arbeid van de meerderheid – een kritiek op het feit dat tachtig procent van de rijkdom van de wereld in handen van twintig procent van de bevolking is. De belangen van een minderheid worden bevredigd ten koste van de belangen van hele bevolkingen en het milieu. De barrières voor algemene deelname aan besluitneming en aan de winsten worden alsmaar groter: overheden werpen letterlijk metershoge barrières op rond hun besluitnemingsfora.

De ongelijkheid in macht en middelen in de samenleving is niet het gevolg van een natuurlijke ontwikkeling maar komt voort uit een politiek-economisch systeem gebaseerd op concurrentie en winstmaximalisatie.

Bedrijven strijden op de nationale en wereldmarkt om dominantie en winst. In de strijd om het marktaandeel verworden mensen, gemeenschappen en milieu tot middelen die nuttig kunnen zijn (of niet) maar wiens belangen ondergeschikt zijn aan deze concurrentiedrang. In deze strijd zijn er 'winners' en 'losers' – eenmaal winnaar, worden maatschappelijke structuren ingericht en versterkt om de bevoorrechte positie veilig te stellen.

Het creëren van een gunstig investeringsklimaat heeft politieke prioriteit boven het serieus aanpakken van klimaatsverandering of de sanering van Derde Wereldschulden. Instellingen zo-

als de WTO, het Internationaal Monetair Fonds, de Wereld Bank en de G8 maken van de globalisering gebruik om de macht van het bedrijfsleven te institutionaliseren op wereldniveau.

MACHT

De verworvenheden van decennia van strijd dreigen zo in de verdrukking te komen. Arbeidsrechten worden teruggeschroefd, milieumaatregelen worden uitgehold aangezien ze handelsbelemmerend zijn, de globale economie vereist een 24-uurs economie en dus een aanpassing van het arbeidsethos, onderwijs en openbaar vervoer worden geprivatiseerd en gecommercialiseerd, de bevrijding van de oude kolonies maakt plaats voor neokolonialisme in de vorm van WTO-afspraken die landen dwingen hun natuurlijke hulpbronnen te verkopen om megaschulden af te betalen. In toenemende mate komen publieke middelen en diensten in privébezit. Eenmaal in privé-bezit is de toegang tot de middelen en diensten beperkt tot een elite die ervoor kan betalen. Allemaal ontwikkelingen die verband houden met de groeiende macht van 'de economie' ten opzichte van de samenleving. Een ontwikkeling die versterkt, gestimuleerd en uitgebouwd wordt door internationale financiële instellingen en organen zoals de WTO.

De instellingen die wereldhandel ondersteunen en institutionaliseren, beperken tegelijkertijd de mogelijkheden van burgers om controle uit te oefenen op de activiteiten van het internationale bedrijfsleven. Controle wordt namelijk gedefinieerd als 'handelsbarrière', en daarmee gedefinieerd als wezenlijk in strijd met de uitgangspunten van liberalisering.

Overheden en directies van multinationals hebben zó lang ongestoord hun gang kunnen gaan dat ze een soort nonchalance hebben ontwikkeld. Ongegeneerd etaleren ze hun macht en rijkdom tijdens bijeenkomsten zoals in Davos (een Zwitsers ski-oord waar tot vorig jaar internationale politici en zakenlui bij elkaar kwamen. Deze bijeenkomst vond dit jaar plaats in New York). Deze arrogantie van de macht heeft ertoe geleid dat mensen hun weerstand tegen de aftakeling van maatschappelijke vrijheid ten bate van de groeiende invloed van het bedrijfsleven zichtbaar maakten door de straat op te gaan. Frustraties die al langer onderhuids broeden, barsten nu naar boven. De crisis in de legitimiteit van internationale handelsinstellingen en van overlegorganen zoals de G8 maakt het mogelijk het primaat van de economie ter discussie te stellen - niet alleen op mondiaal niveau maar ook landelijk, lokaal en binnen een brede maatschappelijke arena.

De negatieve gevolgen van handelsliberalisatie leiden in eerste instantie tot verzet. Onze Wereld is niet te Koop! Het verzet tegen de onderdrukking en uitbuiting door het kapitaal uit zich snel in een hernieuwde interesse voor alternatieven voor het kapitalisme. Deze alternatieven werden dit jaar tijdens de bijeenkomst van het World Social Forum in Brazilië door meer dan 50.000 afgevaardigden van over de hele wereld besproken. De ontwikkeling waarin het verzet plaats maakt voor het zich richten op de alternatieven voor het kapitalisme, was ook te zien in Genua tijdens een alternatieve conferentie parallel aan de bijeenkomst van de G8. Onder de titel 'Een Andere Wereld is Mogelijk', discussieerden afgevaardigden van meer dan zevenhonderd organisaties uit alle werelddelen over het ont-

wikkelen van een andere samenleving.
Het is niet de bedoeling om hier verslag te doen van deze bijeenkomsten. Het belang van de bijeenkomsten zit vooral in het feit dat de deelnemende organisaties duidelijk maakten dat de globaliseringsbeweging de volgende stap maakt. Niet meer blijven hangen in het verzet tegen het kapitalisme, in het volgen van de agenda van overheden en bedrijfsleven. De organisaties nemen het initiatief tot zich. Het succes van deze strategie bleek al snel – de Wereldbank liet weten nu de agenda van de straat te volgen! Ze verklaarden de thema's van de demonstranten – armoede en milieuvernietiging – een prominente plaats op de agenda te geven.

ANARCHISTEN

Dat anarchisten een centrale rol speelden in de groei van de democratische globaliseringsbeweging zal niet verbazen. Reeds bij de eerste WTO-demonstraties in Genève stonden anarchisten in de voorste linies. De bijdrage van anarchisten kan samengevat worden onder de koppen logistiek, organisatie en ideologische onderbouwing.
Wat het eerste betreft, anarchisten dragen *in logistieke zin* bij aan de voorbereiding van demonstraties en de opbouw van netwerken van verzet en emancipatie. Er wordt veelvoudig gebruik gemaakt van kraakpanden als conferentiecentra en als slaapzalen, van anarchistische bladen voor reclame en communicatie (denk aan www.indymedia.com), drukpersen in zelfbeheer zorgen voor posters, autonome kookcollectieven bereiden eten voor duizenden mensen, anarchistische affiniteitsgroepen verzorgen de gewonden bij conflicten met de ME.
Een tweede bijdrage van anarchisten aan de beweging is *de vorm van organisatie*. Een groot deel van de beweging organiseert zich als een netwerk van basisgroepen (affinity groups). Deze vorm van organisatie is een typisch anarchistische organisatiemethode, ontwikkeld tijdens de Spaanse burgeroorlog. Centraal staat zelforganisatie in de vorm van basisgroepen, decentraal beslissingen nemen en collectieve beslissingen.
Het succes van de beweging hangt samen met deze organisatiemethode. Het maakt de beweging veelkleurig, heterogeen, dynamisch en oncontroleerbaar. Het biedt echter ook de ruimte voor gewelddadige elementen – soms zelfverklaarde anarchisten, soms relschoppers of provocateurs. Er is binnen de beweging nog geen antwoord gevonden op ongecontroleerde uitingen van geweld.
De derde bijdrage van anarchisten is *een ideologische onderbouwing* voor de beweging. Een probleem is dat een deel van de beweging bestaat uit one-issue organisaties die òf de Wereldbank, òf de WTO, òf een goudmijn ergens in Afrika onder de aandacht van het brede publiek brengen. Aan deze eenzijdigheid in aanpak kleven twee belangrijke gevaren. Enerzijds biedt het veel ruimte voor oppervlakkige aanpassing van het kapitalistische systeem en meer specifiek van de financiële instellingen – een mijnbouwbedrijf bouwt een school voor de lokale bevolking, blijft de omgeving vervuilen, maar krijgt ineens wel de goedkeuring van NGO's (non governmental organisations) omdat kinderen nu een opleiding krijgen.
Anderzijds biedt de focus op verzet tegen aspecten van het kapitalisme de ruimte aan organisaties met een sterk gecentraliseerde organisatie of ruime financiële middelen om het initiatief naar

zich toe te trekken. Met name wordt hier gedacht aan links-autoritaire groepen en grote NGO's.
De anarchistische kritiek biedt soelaas tegen het gericht zijn op één onderwerp van groepen in de beweging. Vanuit anarchistisch perspectief zijn de uitwassen van internationale bedrijven, zoals milieuvernietiging en maatschappelijke ongelijkheid, het gevolg van structurele gebreken in de kapitalistische economie. Een systeemperspectief op globalisering creëert de mogelijkheid tot samenwerking tussen uiteenlopende organisaties die actief zijn op verschillende deelonderwerpen. Met deze insteek werd een wezenlijke bijdrage geleverd aan het opbouwen van een beweging.
De anarchistische kritiek richt zich verder niet alleen op het winstmotief waarin mens en milieu middelen tot verrijking van bedrijven worden. Anarchisten wijzen ook op de centralisatie van macht in handen van een politieke en financiële elite. Deze brede kritiek maakt het mogelijk om tegenwicht te bieden aan pogingen door links-autoritaire groepen en grote NGO's om de beweging te monopoliseren. In Nederland werd er bijvoorbeeld door anarchistisch collectief Eurodusnie en Infocentrum Wageningen gewaarschuwd tegen autoritaire tendensen in de beweging. Een zelfde rol werd gespeeld door Reclaim the Streets in Engeland en Earth First in Tsjechië.

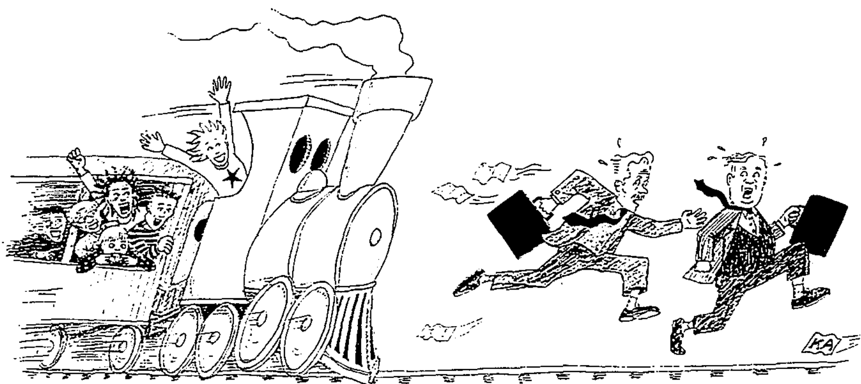
Maar welke uitgangspunten moeten centraal staan in een alternatief ontwikkelings- en maatschappijmodel? Wat kan de progressieve beweging als alternatief bieden voor een model gebaseerd op macht, winst en concurrentie? Het doel van de anarchistische deelnemers aan de democratische globaliseringsbeweging is niet om de samenleving te dwingen zich te conformeren aan een ideologisch keurslijf bedacht door economen, politici of filosofen uit een vorige eeuw.
Integendeel, de positie van anarchisten kan veel beter beschreven worden als een dialectiek van vrijheid. Gemotiveerd door een visie op een ideale samenleving gaan anarchisten de confrontatie aan met de werkelijkheid. In deze confrontatie worden maatschappelijke en politieke emancipatorische alternatieven ontwikkeld.
De reeds genoemde kookcollectieven, kraakpanden en collectieve drukpersen bijvoorbeeld. Er wordt geëxperimenteerd met arbeiderszelfbestuur of inspraak van werknemers in het bestuur van hun bedrijven. Zo namen activisten van Eurodusnie deel aan ondersteuningsacties voor het NS-personeel. Voor Eurodusnie zijn de oorzaken van de problemen bij de NS tweeledig. Ten eerste, de privatisering van de NS maakt deel uit van een internationaal gebeuren waarin publieke goederen en diensten in particuliere handen komen. De macht van bedrijven wordt ten koste van de samenleving vergroot. Ten tweede hebben werknemers het recht deel te nemen aan beslissingen die hun aangaan. Een inperking hiervan moet tegengegaan worden.
Anarchisten streven naar vrijheid in de samenleving met de middelen en mogelijkheden die er voorhanden zijn. Door concrete alternatieven op en uit te bouwen krijgen vrijheid en zelfbeheer vorm. Deze initiatieven komen met elkaar in contact in netwerken zoals het Basis Democratisch Netwerk in Nederland en People's Global Action (een wereldwijd netwerk waarin groepen vanuit het noorden en het zuiden actief

zijn). Het bestaan van internationale en lokale netwerken betekent dat groepen van elkaar leren en elkaar ondersteunen.

DEMOCRATISERING

Het begrip 'globalisering' staat op dit moment voor een strijd om de betekenis en structuur van een samenleving die mondiale verbanden heeft. Verschillende groepen strijden om de macht om de samenleving zo in te richten dat hun belangen het beste gediend worden. Het is echter niet alleen een strijd tussen overheden, multinationals en bevolking, maar ook tussen verschillende politieke organisaties. Een maatschappelijke beweging is namelijk aantrekkelijk voor organisaties die hun legitimiteit of financiën (subsidies) ontlenen aan hun vertegenwoordiging van de massa's. Zo heeft NOVIB, bij monde van haar voorzitter Sylvia Borren, zich al bereid verklaard de leiding van de beweging op zich te nemen.
De uitdaging voor anarchisten moet binnen de context van de discussie over de toekomstige structuur van de samenleving gezien worden. Het is niet voldoende om internationale financiële instellingen zoals de WTO en de Wereldbank op aspecten te corrigeren. Het streven is een verregaande democratisering van alle facetten van de samenleving en op alle niveaus.

Een agenda voor radicale democratisering sluit daarom onder andere de volgende punten in:
Ten eerste, de opbouw van de beweging. De beweging is een divers en creatief geheel, dat niet geleid wordt door slechts enkele organisaties. De coördinatie van de beweging vindt plaats binnen een netwerk van organisaties die elkaar ontmoeten rond concrete thema's of campagnes. De rol van anarchisten is om te waarschuwen tegen centraliserende tendensen en te werken aan decentrale vormen van organisatie. Een goed voorbeeld is People's Global Action (www.agp.org).
Ten tweede het opbouwen van lokale alternatieven waarin democratie, individuele deelname aan beslissingen en solidariteit concrete vorm krijgen. Werkerscoöperatieven zoals de befaamde Mondragon-collectieven zijn er goede voorbeelden van. Maar ook in Nederland wordt er volop gewerkt aan vernieuwende coöperatieve initiatieven. Neem bijvoorbeeld de Pergola-associatie van boeren en consumenten (www.strohalm.nl/pergola) waarin boeren en consumenten samenwerken aan wederkerigheid tussen producent, consument en natuur. Anarchisten kunnen bestaande initiatieven steunen en eigen initiatieven opzetten.
Ten derde kunnen anarchisten zich blijven verzetten tegen de overheersingsdrang van multinationals en overheden. Het is echter nodig om ook op mondiaal niveau te werken aan structuren die de macht van multinationals beperken en die de macht decentraliseren naar de bevolking. Een mogelijkheid hiertoe is eisen dat economische afspraken niet in conflict mogen zijn met bestaande internationale afspraken op het gebied van milieu en arbeidersrechten. De eis kan kracht worden bijgezet door demonstraties, maar wordt uitgevoerd door middel van juridische afspraken.
Ten vierde blijven anarchisten werken aan een samenhangende visie op een ideale samenleving. Niet als een blauwdruk, maar bestaande uit uitgangspunten en concepten en hun onderlinge relatie. Bladen zoals *De AS* vormen een

Tophoppen: follow the leaders!

uitstekend forum voor het discussiëren over begrippen zoals zelforganisatie, individuele emancipatie en democratisering.
Samenvattend kan gezegd worden dat de anarchistische bijdragen aan de anders-globaliseringbeweging op drie niveaus plaats heeft: het lokaal werken aan concrete democratische alternatieve vormen van associatie, productie en samenwerking; het formuleren van een lange termijn visie op een democratische, mondiaal solidaire samenleving; en op de middellange termijn het op- en uitbouwen van netwerken van organisaties en initiatieven die een democratische samenleving dichterbij brengen.
Zo bezien werken anarchisten noch aan een 'anti'-globalisering, noch aan een globalisering met een menselijk gezicht of een 'anders' globalisering. De inzet van de anarchistische deelnemers aan de nieuwe sociale beweging is ***democratische globalisering*** waarin democratie opnieuw gedefinieerd wordt als de mogelijkheid en praktijk om zelf vorm te geven aan het individuele en collectieve bestaan. De inzet van een democratische globalisering is een verregaande economische en politieke democratisering van de samenleving. Dit niet alleen als politieke eis maar ook als maatschappelijke praktijk.

** Reacties zijn welkom en kunnen per email naar: donald pols<praagseherfst@yahoo.com*

EEN RIJK ZONDER GRENZEN

André Bons

"Vanuit het perspectief van de activiteit van de menigte en van haar productie van subjectiviteit en verlangen kunnen we inzien dat de globalisering, voor zover ze de daaraan voorafgaande structuren van uitbuiting en controle deterritorialiseert, in werkelijkheid een voorwaarde is voor de bevrijding van de menigte."
(Hardt en Negri, Empire, p. 52)

Terwijl de globalisering een feit is, verandert de beeldvorming rond de beweging die zich tegen dat proces lijkt te verzetten. Het potentieel gewelddadige karakter van de protesten tegen de mondialisering lijkt minder sterk benadrukt te worden dan enkele maanden geleden. De antiglobaliseringsbeweging wordt sterker dan voorheen geassocieerd met een redelijk en gematigd antikapitalisme. Men spreekt nu eerder van anders-globalisten dan van anti-globalisten. Beide veranderingen nemen niet weg dat over zowel de beweging als over het proces nog veel verwarring bestaat. Beschrijvingen van de beweging van binnenuit doen daar weinig aan af, en ook groots opgezette analyses van de nieuwe toestand in de wereld laten vele vragen onbeantwoord. Het blijkt moeilijk te zijn zowel deel uit te maken van de gebeurtenissen als ze van een afstand te bekijken.

In politieke, economische, ecologische en culturele zin is globalisering een realiteit. Vaak is dat een problematische werkelijkheid. Instellingen als de Wereldbank, het Internationaal Monetair Fonds, de Wereldshandelsorganisatie WTO, de club van rijke landen G7, de Verenigde Naties en het Internationale Hof van Justitie te Den Haag zijn niet in het leven geroepen om feestelijk te herdenken dat de wereld één geheel is geworden. Mondiale problemen vragen om oplossingen.
Ook in sociale zin heeft de globalisering problematische kanten. De beweging die pleit voor meer aandacht voor de sociale aspecten van de globalisering wordt door velen zelf als een probleem ervaren. Antiglobalisten hebben zich georganiseerd in een nieuwe, brede en meestal niet goed af te bakenen sociale beweging. Ze is in verzet tegen het proces van globalisering en de gevolgen daarvan voor mensen, landen en natuur. Deze sociale internationale bestaat uit een bont gezelschap van groepen, organisaties, instituties en heeft een verrassend groot mobiliserend vermogen. Als ze tot demonstreren oproept, geven honderdduizenden daaraan gehoor, of het nu in Seattle, Washington, Praag, Barcelona of Genua is.
In een recent verschenen en zeer toegankelijk geschreven boek beschrijft de Belgische journalist Barrez het hele scala aan mensen en groepen die betrokken zijn bij de activiteiten van deze beweging. Het gaat onder andere om vertegenwoordigers van vakbonden, geëngageerde wetenschappers, professionals in dienst van westerse medefinancieringsorganisaties op het gebied van de ontwikkelingssamenwerking, afgevaardigden van boerenorganisaties uit Noord en Zuid, georganiseerde autonomen, mensenrechtenactivisten, revo-

lutionaire bevrijdingsbewegingen. Ook met de milieubeweging verbonden groepen maken er deel van uit, evenals vrouwenorganisaties, kerkelijke groepen, vredesactivisten, uit de anti-imperialismebeweging voortgekomen solidariteitsgroepen, bewegingen van uitkeringsgerechtigden en armen en propagandisten van vele soorten socialismen. Al die mensen en organisaties brengen hun eigen visie, hun eigen geschiedenis en hun eigen wensen en eisen mee. Zo wordt een beweging gevormd die, aldus Barrez, nog een lange weg heeft te gaan voordat ze haar programma rond heeft.

Voor vrijwel elke nog bestaande sociale protestbeweging is in beginsel plaats in die zich vormende, mondiale nieuwe sociale beweging. De antiglobaliseringsbeweging is geen formele organisatie, maar een thematisch samenwerkingsverband. Voor het grote publiek was het tot nu toe niet duidelijk dat het een beweging is tegen de huidige vormen van globalisering en voor een andere globalisering. De beweging heeft onvoldoende voor het voetlicht kunnen brengen wat haar ideeën zijn. De twee tot nu toe gehouden jaarlijkse bijeenkomsten van het *World Social Forum* in het Braziliaanse Porto Alegre maken deel uit van inspanningen de kritiek op het economische en politieke globaliseringsproces te bundelen en vanuit de mondiale samenleving met alternatieven te komen.

ANTIKAPITALISME

In de beeldvorming rond de beweging tegen de globalisering zijn recent twee belangrijke en in feite tegenstrijdige veranderingen opgetreden. Ten eerste wordt de beweging niet langer afgeschilderd als een vaag geheel dat wordt gedomineerd door globofoben, chaoten en vechtlustige anarchisten. Het beruchte 'zwarte blok', dat er voor zorgt dat de demonstraties volgens plan uit de hand lopen, krijgt nog steeds veel aandacht. Over de identiteit van mensen in dat blok wordt wild gespeculeerd: de allerindividueelste autonomen of professionele staatsprovocateurs. Naar aanleiding van de gebeurtenissen in Genua is bijvoorbeeld in *Not Bored!* een verband gelegd tussen militante protesten en activiteiten van leden van Italiaanse geheime diensten. Maar ondanks het feit dat op deze manier de onprettige herinneringen aan de tijd van de stadsguerrilla levend worden gehouden, lijken ze niet langer het denken over de beweging tegen de globalisering te beheersen.

Misschien heeft de aandacht voor het grote terrorisme het geweld van de demonstranten tegen de globalisering tot de juiste proporties teruggebracht. Zo is ruimte ontstaan voor het concept van 'de andere globalisering'. Tegelijkertijd is het beeld van de beweging genuanceerd, de probleemstelling aangescherpt en het gedachtegoed van mensen uit de bewegingen beter uitgedragen. De opwinding naar aanleiding van de dode van Genua is tamelijk snel weggeëbd. Tot aan Genua beheerste de discussie over de methoden van de tegendemonstranten de aandacht voor de beweging. De beweging leek zich te verzetten tegen de logische koers die de wereld zou moeten volgen om er economisch weer bovenop te komen: een verdere ontwikkeling van de economie. Met de eerste dode leek een eind te komen aan de opbouw van spanning over de mate waarin betogers geweld zouden gebruiken om hun eisen kracht bij te zetten. Een

proces van bezinning leek in te treden, bij de bewegingen en in de publieke opinie. Voordat er resultaten konden worden gemeld, veranderde de hele situatie. Na 11 september neemt de nieuwe wereldorde alle aandacht in beslag. De aandacht voor de oorlog tegen het terrorisme heeft er mede voor gezorgd dat de bezorgdheid om de wereldeconomie is verdwenen.

Hoe paradoxaal ook, de beweging is daarmee acceptabeler geworden ook al is ze misschien niet minder bedreigend geworden.

Nu de focus op het mogelijke geweld is verminderd, is de beweging vanzelfsprekend ook meer vatbaar geworden voor pacificatie en inkapseling, een zekere sociaaldemocratisering van het antiglobalisme is te verwachten. Daarin past ook de lauwe, soms badinerende berichtgeving van het tweede *World Social Forum* in Porto Alegre dat onlangs plaatsvond van 31 januari tot 5 februari. Die bijeenkomst werd als ware het een PPR-partijdag verslagen in *de Volkskrant*. Serieuze berichtgeving en goede journalistieke beschouwing zijn een schaars goed. Maar met het grootste genoegen worden de nieuwe iconen van het protest tegen de mondialisering geproduceerd. Mediagenieke woordvoerders als Naomi Klein en Noreena Hertz hebben de beweging een aantrekkelijk gezicht gegeven en het blijkbaar toch aanwezige onbehagen over de globalisering voor het grote publiek treffend verwoord. Ofschoon de woordvoerders zelf radicaal antikapitalisme vermijden, is de afgelopen tijd wel duidelijker naar voren gekomen dat het antiglobalisme een kritiek is op het kapitalisme. De beweging is niet zomaar tegen mondiale betrekkingen en wereldomspannende communicatie, maar heeft wel problemen met het harde kapitalistische karakter van die ontwikkelingen.

GLOBALISERING ALS EMPIRE

Hardt en Negri hebben een boek geschreven dat volgens critici hèt boek van de antiglobaliseringsbeweging zou zijn. Luuk van Middelaar is één van diegenen die dat in een overigens mallotige recensie in *de Volkskrant* beweren. Het mag worden betwijfeld of dat werkelijk zo is. Het moeilijk leesbare *Empire* is waarschijnlijk minder ht boek van de antiglobaliseringsbeweging dan de populaire boeken van Klein en Hertz. *Empire* leunt zwaar op het denken van Spinoza, Marx, Foucault en Deleuze & Guattari: allemaal auteurs die niet zozeer lezers hebben als wel mensen die naar hun werk verwijzen.

Een korte zoektocht op het internet laat zien dat Hardt en Negri, zoals geldt voor de schrijvers die hen hebben geïnspireerd, even fel worden aangevallen om wat ze zijn als om wat ze hebben geschreven. De auteurs van *Empire* proberen globalisering op de eerste plaats te beschrijven als een proces dat zich op dit moment voltrekt. Ze geven beter dan anderen aan wat globalisering inhoudt, welke problemen het met zich meebrengt en welke kansen het biedt. Omdat het niet mogelijk is de rijkdom van het omvangrijke en tamelijk complexe boek in kort bestek recht te doen, beperk ik me in hoofdzaak tot aspecten die van belang zijn voor het begrijpen van de activiteiten en de plaats van de sociale bewegingen die zich tegen de kapitalistische globalisering keren.

Empire is een situatie waarin grenzen van ruimte en tijd wegvallen. Het is de verwezenlijking van het oude idee van een Rijk zonder grenzen. *Empire* weet

zich zo te presenteren dat het lijkt alsof alle geschiedenis naar dit punt heeft toegewerkt. En *Empire* werkt op alle niveaus van het samenleven, het wil het gehele bestaan van mensen beheersen. De vestiging van *Empire* betekent dat de oude disciplinaire samenleving, met haar normaliserende apparaten als de fabriek, de gevangenis, de school en het ziekenhuis, heeft plaats gemaakt voor de controlesamenleving. In die controlesamenleving verinnerlijken mensen de gezags- en controlemechanismen, de normalisering is verder geïntensiveerd en algemeen geworden en hangt niet meer af van de apparaten met hun in wezen beperkte reikwijdte. In *Empire* wordt het maatschappelijk leven, het lichaam en het bewustzijn, permanent van binnenuit gestuurd, met medewerking van de individuen die het leven produceren en reproduceren.

BIOPOLITIEK

In *Empire* is de productievorm biopolitiek, dat wil zeggen dat het sociale leven wordt geproduceerd in een overlapping van economie, politiek en cultuur. De vroegere grenzen tussen deze domeinen zijn niet langer van kracht. Alle politiek is in de fase waarin samenlevingen het proces van globalisering doorlopen een vorm van biopolitiek, omdat het onderscheid tussen het economische, het politieke, het sociale en het private steeds moeilijker kan worden gemaakt.

Van mogelijk groot belang voor het zelfbeeld van de beweging tegen globalisering is het feit dat *Empire*, zoals Hardt en Negri aangegeven, tot stand is gekomen onder andere als gevolg van de druk van sociale bewegingen, van de internationale arbeidersbeweging, van internationale mensenrechtenorganisaties. Een van de belangrijke stellingen in het boek is de bewering dat het socialistisch internationalisme een van de motoren is geweest van het totstandkomen van Empire. "Deze internationale cycli van strijd waren de werkelijke motor achter de ontwikkeling van de instellingen van het kapitaal, en dat leidde tot een proces van hervorming en herstructurering", in de formulering van Hardt en Negri. De sociale bewegingen die zich tegen globalisering verzetten, moeten daarom eigenlijk worden beschouwd als bewegingen die hebben bijgedragen aan het totstandkomen van wat ze nu veroordelen. Het verzet tegen *Empire* is de motor van *Empire*.

Maar zoals de sociale bewegingen hebben bijgedragen aan het ontstaan, zo zijn ze ook verbonden met de crisis en de uiteindelijke ondergang van *Empire*. Het creatieve vermogen van de menigte zal ons uiteindelijk voorbij *Empire* brengen, op een manier die nog niet te voorzien is. Hardt en Negri hebben met name in de jaren negentig overal op de wereld tekenen van verzet gezien tegen uitbuiting, ongelijkheid en onderdrukking. De directe aanleiding voor dit vaak kortstondige en felle verzet was heel verschillend; wat mensen in het ene land in beweging bracht, kon iets heel anders zijn dat wat mensen elders motiveerde. Daarom plantte het zich ook niet voort in regionale golven van protest. Maar wel stelde het steeds het probleem van de globalisering op mondiaal niveau, en betekende het een aanval op het 'virtuele centrum' van *Empire*. In deze vormen van maatschappelijke strijd vervaagde het onderscheid tussen economie, politiek en cultuur. De strijd ging in laatste instantie over het leven zelf en is daarom biopolitiek

van aard. En mede doordat het verzet overal kan ontstaan en direct kan worden opgevat als een aanval op de globale machtsverhoudingen, verkeert *Empire* permanent in onzekerheid. De gebeurtenissen zijn niet voorspelbaar.
In de confrontatie tussen de menigte en *Empire* zullen naar de mening van de auteurs drie politieke eisen een grote rol kunnen spelen: de eis van een wereldburgerschap, dat mensen de kans geeft hun eigen mobiliteit te bepalen; een basisinkomen, omdat het een erkenning is van de bijdrage van iedereen aan de samenleving; en ten derde het recht de productiemiddelen in eigen hand te nemen, omdat daarmee de menigte haar eigen lot kan bepalen. Het zijn eisen die wel een logica hebben binnen *Empire* en daarom kunnen worden begrepen, maar die niet kunnen worden vervuld binnen de huidige kapitalistische globaliseringsprocessen.

EEN MENSELIJK GEZICHT

Het is de vraag of in de toekomst dergelijke eisen vanuit de beweging voor een andere globalisering naar voren zullen worden gebracht. Kort geleden maakten de media melding van een ontwikkeling die misschien aangeeft in welke richting het debat over globalisering en de plaats van de mondiale sociale bewegingen tegen globaliseringsprocessen daarin zich de komende tijd gaat bewegen. Via de radio liet minister Herfkens van Ontwikkelingssamenwerking eind februari weten dat ze gevraagd is zitting te nemen in de *World Commission on the Social Dimension of Globalisation.* Dat is een vanuit de *International Organisation of Labour* (ILO) opgerichte commissie, die, in de woorden van Herfkens, "wil verzoenen." De minister wil in de commissie bijdragen aan een "globalisering met een menselijk gezicht." In de commissie nemen behalve politici ook wetenschappers, mensen van NGO's en *social experts* zitting. Herfkens wil een brug slaan tussen Davos – de wereld van de politieke macht en van het grote geld, de plaats waar jaarlijks het *World Economic Forum* wordt georganiseerd – en Porto Alegre – de plaats van bijeenkomst voor de mensen van het *World Social Forum* die zich vooral richten op de sociale gevolgen van de globalisering. Het is ook volgens de Commissie tijd het sociale aspect van de globalisering meer aandacht te geven. De minister van ontwikkelingssamenwerking legt het zo uit: handel moet gaan bijdragen aan armoedebestrijding. Blijkbaar zijn de juichverhalen over de gunstige effecten van economische ontwikkeling toch niet helemaal waargemaakt.
En zo komt alles toch nog goed, tenminste: vanuit het perspectief van de macht. Die globalisering van de afgelopen decennia heeft – men kan het nu toegeven – neveneffecten gehad die men nu bereid is te gaan corrigeren. De protesten van de beweging tegen globalisering zijn niet vergeefs geweest. De economische globalisering gaat nu sociaal worden ingezet om armoede en werkloosheid te bestrijden. De directeur van de ILO, aanwezig zowel in Davos als in Porto Alegre, meent dat de tijd van polemiek en confrontatie voorbij is, dat de feiten nu moeten gaan spreken, en dat consensus moet worden gebouwd. Het globaliseringsproces moet mensen niet uitsluiten. Een duurzame globalisering moet worden geschapen en iedereen moet er van kunnen profiteren.

Zijn we soms op weg naar een mondiale verzorgingsstaat? Krijgt het mondiale

kapitalisme toch nog een sociaal gezicht? Waarom wil dat maar niet overtuigend klinken? Ongetwijfeld zal een initiatief als van de ILO worden toegejuicht door een deel van de beweging. Maar is die ILO-commissie één van de kansen die Hardt en Negri in de inleiding van Empire bedoelen? Ze schrijven in de inleiding van hun boek: "De overgang naar Empire en de globaliseringsprocessen die daarin plaatsvinden bieden de krachten van de bevrijding nieuwe kansen. Onze politieke taak (...) is niet eenvoudigweg verzet te bieden tegen deze processen, maar ze te reorganiseren en ze te richten op andere doelen. De creatieve kracht van de menigte, waarop Empire steunt, is ook in staat autonoom een tegen-Empire te maken, een alternatieve politieke organisatie van wereldomvattende stromingen en uitwisselingen. De menigte zal nieuwe democratische vormen en een nieuwe constituerende macht moeten uitvinden die ons op een dag door en voorbij Empire zullen brengen." (Hardt en Negri, 2000: p. xv).

Zover zijn we nog lang niet.

LITERATUUR

Elmar Altvater, Birgit Mahnkopf, *Grenzen der Globalisierung. Ökonomie, Ökologie und Politik in der Weltgesellschaft.* Münster, Westfälisches Dampfboot, 1996.

Gopal Balakrishnan, 'Hardt and Negri's Empire'. *New Left Review*, 5, September-October 2000. (www.newleftreview.net/NLR23909.shtml)

Dirk Barrez, *De antwoorden van het antiglobalisme. Van Seattle tot Porto Alegre.* Roesselare/Amsterdam: Globe, Mets & Schilt, 2001.

Aart Brouwer, 'Tegendraads'. *De Groene Amsterdammer*, 25-8-2001.

Michael Hardt, Antonio Negri, *Empire.* Cambridge, Mass., London: Harvard University Press, 2000.

Dirk Hauer, 'Auch grosse Würfe gehen mal daneben. Antonio Negri und Michael Hardt zu Globalisierung, Arbeit und Befreiung'. (www.labournet.de/diskussion/arbeit/negri.html)

Robert Kurz, *Schwarzbuch Kapitalismus. Ein Abgesang auf die Marktwirtschaft.* Frankfurt am Main: Eichborn Verlag, 1999.

David Landes, *Arm en Rijk. Waarom sommige landen erg rijk zijn en andere erg arm.* Utrecht: Het Spectrum, 1998.

Luuk van Middelaar, 'De vijand is onzichtbaar en slecht', *de Volkskrant*, 7 september 2001.

Cindy Milstein, 'Something Did Start in Quebec City: North American's Revolutionary Anti-Capitalist Movement'. (www.social-ecology.org/learn/library/milstein/qc_print.html).

Chuck Morse, 'Theory of the Anti-Globalization Movement'. *New Formulation*, November 2001, No. 1, Volume 1. (flag.blackened.net/nf/1antiglobalization.htm).

Sander Pleij, 'De volgende onheilsprofeet. Profiel: Noreena Hertz'. *De Groene Amsterdammer*, 11-8-2001.

'The Relevance of Antonio Negri to the Anti-Globalization Movement'. www.notbored.org/negri.html.

Jim Schilder, 'Herformulering van het Communistisch Manifest'. *De Groene Amsterdammer*, 1-9-2001.

Aaron Shuman, 'Empire'. (www.eserver.org/bs/reviews/2000-6-14-1.33PM.html).

Robert Went, *Grenzen aan de globalisering?* Amsterdam: Het Spinhuis, 1996.

Via www.forumsocialmundial.org.br is materiaal beschikbaar met betrekking tot het recent gehouden tweede World Social Forum in Porto Alegre. Informatie over de ILO-Commissie waarin mevrouw Herfkens mag deelnemen is te vinden op www.ilo.org.

GLOBAAL*

Weia Reinboud

1

Om te beginnen: de aarde is rond. Ga op stap in een bepaalde richting, loop en zwem altijd maar rechtdoor en je komt weer thuis. Het kan zijn dat je wat hebt moeten kleumen in polaire streken, het kan dat je nogal wat droogte hebt moeten overwinnen in woestijnen, op zee zijn er weinig winkels, soms staan stevige bergen op je pad, maar afgezien daarvan is de aarde zo symmetrisch als wat.

Die bergen vallen overigens nogal mee. Verklein je de aarde tot de grootte van een biljartbal dan is de aarde stukken gladder dan de biljartbal – de bergen die wij als enorme obstakels ervaren zijn zo bezien slechts frietselige rimpelinkjes. Wij zien ze als bergen omdat wij, de levende wezens, ten opzichte van die bergen petieterig zijn. Vanaf Mars gezien is alle leven niet meer dan een gekleurd flinterdun schimmellaagje op een feitelijk spekgladde globe.

2

Ik verbaas me erover dat sommige mensen zich verbazen over de globale loop die het kapitalisme neemt. Ik hoef niet eens te verwijzen naar Karl Marx, want ook Multatuli schreef een kleine anderhalve eeuw geleden in een toneelstuk dat conservatieven nooit conservatief zijn als het om nieuwe mogelijkheden van geld verdienen gaat. Multatuli had het toen over de telegraaf (het apparaat, niet de krant), nu zijn het internet en allerlei andere technieken. Zijn er nieuwe en efficiëntere manieren om anderen geld uit de zak te kloppen, dan zullen de ware kapitalisten er mee aan de slag gaan. Het is eerder verbazend dat de 'moderne communicatiemiddelen' niet éérder zijn uitgevonden en ingezet door de hebzuchtigen. Globalisering van het kapitaal lag al lang op de loer (kolonialisme was natuurlijk ook een vorm van globalisering) en ik vermoed dat je er bij Marx allerlei dingen over kunt lezen, maar ik heb 'even' geen zin om het op te zoeken in die duizenden bladzijden Kapital. Kapitalisten vinden dat het geld moet rollen en waar rolt het royaler dan op een symmetrische bol?

3

De hebzuchtigen aller landen verenigden zich in het globaliseren en de tegenbeweging, die gelukkig ontstond, noemde zich antiglobalistisch. Ik heb dat vanaf het begin een hoogst ongelukkige om niet te zeggen onnozele betiteling gevonden. Wie is er nou tegen globalisering? Ik ben heel erg tegen kapitalistische globalisering, maar dat is in het geheel niet omdat het globaal is maar omdat het kapitalistisch is. Het is geen wonder dat sommige extreem-rechtsen op de antiglobalismetrein gesprongen zijn, want 'antiglobaal' sluit 'pro-natie' als een van de mogelijkheden in. En zelfs sluit het 'pro-volk' en daarmee 'pro-nazi' in.

4

Gelukkig zijn termen als 'anders-globaal', 'sociale globalisering' en dergelijke aan het opkomen. Het gaat wat langzaam, het had veel eerder gemoeten, maar ja, het anarchistisch gedachtegoed

is niet al te zeer verbreid (wel globaal overigens). Als anarchiste (m/v) zie je voortdurend, als het goed is, hoe symmetrisch de aardbol is en hoe symmetrisch ook de menselijke soort is. Bij een diersoort die zich zo over grote afstanden heeft verspreid, is het namelijk verwonderlijk dat er geen ondersoorten of nieuwe soorten zijn ontstaan.
Mensen bedenken vaak allerlei onderverdelingen binnen de soort mens, dingen zoals gezin, volk, ras, stam, grootfamilie, staat, taalverwanten, koninkrijk, land – maar de kunstmatigheid daarvan is groot. Biologisch gezien slaat dat allemaal nergens op. Fanatici komen voor zulke categorieën in actie, maar als anarchiste denk ik bij al die categorieën: mijn zolen, mijn hoela.

5

Die hoela doet me denken aan Afghanistan. Een van de positieve gevolgen van de toestanden in Afghanistan is dat ik nu weet dat 'ammehoela' een verbastering is van de naam van een Afghaanse koning uit 1910 ofzo.
Toen Afghanistan goeddeels in puin was gelegd, deels door vertegenwoordigers van de westerse beschaving, deels door autochtonen die echter vaak wel weer van die westers beschaafde schietdingen gebruiken, nadat dus het zaakje van de verkruimeling geklaard was, kwam er een donorconferentie. Eerst bommen doneren, daarna dollars en euro's. Je vraagt je af waarom er wel een donorconferentie kan komen als het voor heel wat mensen te laat is, maar dat die donoren niet op het idee komen om een donoreconomie in te stellen, wereldwijd. De domoren. Daar zouden toch heel wat problemen mee voorkomen kunnen worden, sommige zelfs wel voorgoed.
Overigens zitten er bij het doneren vaak kapitalistische addertjes onder het gras. (Dat is flauw naar de adders toe. Ze zijn wel giftig, maar zo giftig als de kapitalistische mens, nee, dat niet.) Zo zal Nederland naast geld wat rivierdijken of andere waterwerken doneren, want over watermanagement hebben wij een mening. Met het maken van die waterwerken kunnen dan Nederlandse mensen aan het werk gehouden worden, wat altijd beter is dan dat die lieden daar het zelf doen.

6

Van de ene tak op de volgende hak. Ik kan niet verhelen dat ik een hekel heb aan het no-logo-verhaal. *No Logo* is een boek van Naomi Klein en als ik de gewone, burgerlijke media mag geloven (geloven mag natuurlijk nooit) dan is dat een bijbel van de antiglobalisten en is Naomi een belangrijke spreekbuis van die beweging. Gelukkig laat Naomi zelf andere geluiden horen, ze bekritiseert dat zij zo ongeveer tot een logo wordt gemaakt – bepaald zeldzaam dat tot kopstuk gebombardeerde lieden zoiets zelf zeggen. Maar intussen vind ik het no-logo-verhaal flinterdun. Misschien is het goed als anti-bewegingen niet meer zulke dikke bijbels hebben als de marxisten, leninisten, stalinisten en maoïsten hadden, maar zo'n mager bijbeltje hoeft nou ook weer niet.
Ze kaart terecht aan dat de werkomstandigheden in de fabrieken waar Nike's en andere modeartikelen gemaakt worden allerbelabberdst zijn. Vreselijk – maar wie had anders verwacht bij top-kapitalisten? Ze kaart ook aan dat die hype-firma's vooral een naam verkopen, dat ze hun logo over de hele globe op uithangborden willen zien. Ik zie echter niet wat daar zo bij-

zonder aan is. Rijke trutten kickten toch allang op Diortasjes en Valentinojurkjes? Bij de liefhebbers van auto's bestond toch ook al veel merkengeilheid? En bij alle zogeheten genotmiddelen (het genot van het inleveren van persoonlijkheid) zat dat kantje er ook al aan.
Redelijk nieuw is dat de hype-firma's de pubers en pre-pubers bespelen. Maar daarbij geldt weer: het is eerder vreemd dat dat niet eerder is gebeurd. Kapitalisme bestaat bij de gratie van de onnozelheid der klanten, en wat is er nou onnozeler dan pubers die graag ergens bij willen horen? Ze zegt ook wel bredere kritische dingen, maar toch neemt Naomi de puberonnozelheid eigenlijk over door een boek aan dat gelogo op te hangen.
Overigens heb ik onlangs nieuwe hardloopschoenen gekocht, Nike's, de enige die voor mijn smalle voeten geschikt bleken.

7

Geen meesters, geen slaven: anarchisme gaat er van uit dat het 't leukste is voor iedereen als iedereen op gelijk niveau staat. Niet de een boven de ander, geen bevelsstructuren, maar gewoon overleggen en samenwerken. Anarchisme is dan ook anti-etatistisch, tegen de bevelstructuur die 'staat' heet. Het gelijke niveau voor mensen geldt dus over de huidige staatsgrenzen heen, wereldwijd. Globalisering van afkomst, daar komt dat op neer.
Zoals met alle anarchistische standpunten hebben de niet-anarchisten vaak totaal andere standpunten. Zo kopte de krant op de dag dat ik hierover aan het schrijven was: 'Congres VVD scherper in asielkwestie; onder druk van Fortuyn'. Ja, ze willen op de eerste plaats een volkspartij zijn, hun eerste V, en daar mag de vrijheid, de tweede V, altijd voor wijken. En de D? Stel eens dat veel van de asielzoekers deze kant op willen juist vanwege de democratie. Feitelijk is dat ook een van hun redenen, maar volgens de partijen die de democratie een hoog goed vinden, mogen ze dat wel willen maar moeten ze het uit hun hoofd laten om daadwerkelijk richting democratie te verhuizen. Thuis blijven jullie! Of minstens in je regio! Koest af in je hok!
Ik vind het niet merkwaardig dat degenen die voor kapitalistische globalisering zijn zonder met de ogen te knipperen tegen sociale globalisering kunnen zijn. Maar ik vind het wel merkwaardig dat die mensen menen dat ze beschaafd zijn.
En toch is het echt het leukst voor iedereen om de niveaus en de verschillende behandelingen af te schaffen. Fortuyn wilde het omgekeerde, wilde artikel 1 van de grondwet afschaffen (en werd toen zelf afgeschaft), want dat is maar een lastig artikel – voor wie geen rekening met anderen wil houden. Tip voor Fortuyn: afschaffen van het strafrecht is een aardige geste naar de boeven. Dat levert stemmen op, alle geteisem onder de vleugels van één partij!

8

'Samenleving mag geen optelsom van culturen zijn' schrijft Jan Peter Balkenende in *NRC-Handelsblad* van 25 januari 2002. Maar beste Jan Peter met die merkwaardige achternaam (ik moet ineens denken aan leuke, doch slecht bekend staande dieren uit de orde der paardachtigen), beste Jan Peter, zo'n optelsom is die samenleving al lang! En altijd al geweest. Hoe groot denk je dat de verschillen zijn tussen jou en mij? Ik

heb het laagste officieel bestaande inkomen en ik koop alles onbespoten. Jij met dat vette salaris ook? Of zit je in een heel andere eet- en koopcultuur? De islamitische cultuur, die zul jij in de optelsom niet helemaal zien zitten, maar mijn anti-theïstiese cultuur dan? En ik ben echt zo autochtoon als wat! Slechts een enkele Zwitserse, Belgische of Duitse voorouder.
Vergelijkingen tussen nu en zestig jaar geleden bevatten nogal eens wat overdrijving, laat ik het daarom voorzichtig zeggen: ik vind toch dat er een wat germaansch luchtje hangt aan die uitspraak van Balkenende. Want als de samenleving geen optelsom van culturen mag zijn, wat moet dan wél de cultuur van die samenleving zijn? De christelijke? De germaansche? In ieder geval een of ander tijd- en plaatsgebonden geheel dat door een optelling mínder kan worden, blijkbaar. Een tikkeltje superieur klinkt het wel. Ik vermoed dat op veel plaatsen op de wereld leuke brokjes cultuur te vinden zijn en dat de optelsom daarvan een in mijn ogen fraaier geheel oplevert dan de cultuur van Balkenende.

9

VVD en CDA waren dat. De voormalige socialisten van de PvdA zijn weinig haren beter, want voor kritiek op het kapitalistisch globalisme lijk je bij hun niet aan het goede adres te zijn. Daarmee verloochenen ze hun historie, want er is wat voor te zeggen om nog steeds over klassen te spreken, maar dan wel op wereldschaal. De armsten en de rijksten leven tegenwoordig op grote afstanden van elkaar, op zodanig grote afstanden dat er geen pendant bestaat van de sociale strijd van pakweg negentienhonderd, toen heel het raderwerk nog wel eens stil gezet werd om iets sociaals voor elkaar te krijgen. De rijken vinden het natuurlijk prima dat er geen globale (in de zin van 'mondiale') klassenstrijd bestaat. Rijken van alle tijden vinden het meestal geen probleem om rijk te zijn, en ze willen de bestaande situatie graag behouden.
De bezittende klasse woont nu vooral in het noorden, het zogeheten Westen. Dus ook hier te lande. Verkijk je niet op de inkomensverschillen in dit kikkerlandje, besef dat vrijwel alle Nederlanders mondiaal bezien tot de bezittende klasse behoren. Er is namelijk voor elke wereldbewoner ongeveer 1.7 hectare bruikbare grond beschikbaar, maar de gemiddelde Nederlander beschikt over twee-en-een-half maal zo veel. Dit betekent domweg dat de meeste Nederlanders actief door hun levenswijze verhinderen dat iemand in Verweghistan het beter krijgt. De gemiddelde PvdA-er vormt daarop geen uitzondering.

10

De vrijheid om de plek van een ander in te nemen, ik heb daar geen behoefte aan, ook als die ander twintigduizend kilometer weg woont. Het zal nog een hele toer worden om de mensen in de rijke landen zo ver te krijgen dat ze mensen in Verweghistan niet meer gijzelen, niet meer als een soort slaafjes houden die wel met 0.5 hectare toekunnen. Voor de klassenstrijd in Europese landen waren heel wat mensen te porren vanwege het simpele feit dat ze er zelf beter van konden worden. Ze zijn er inderdaad beter van geworden, maar ook zijn ze globaal bezien tot de bezittende klasse gaan behoren. Er ligt hier een grote uitdaging voor links: hoe breng je mensen uit de bezittende klasse/landen er toe om aan 1.7 hectare ge-

noeg te hebben, niet méér te hoeven? Je kunt daar heel royaal mee leven, hoor, maar in een aantal zaken moet je je dan wel ernstig beperken. Neem de auto, het vliegtuig, en meer van die over het algemeen nogal stinkende, lawaaiige en vervuilende liefhebberijen. Neem die niet. De uitdaging is dus dat het hierbij om een 'klassenstrijd' gaat waar je zelf niet zomaar beter van wordt, althans niet in economische zin, want natuurlijk kan je je juist heel gelukkig voelen als je beseft dat jij niemand gijzelt. Bij het wereldverbeteren is nu de hele wereld aan de beurt, een 'globale klassenstrijd'. Die betiteling klinkt vreselijk, maar het komt gewoon neer op: geen meesters, geen slaven. Geen patsers, geen proleten. Alle verre vrienden goede buren.

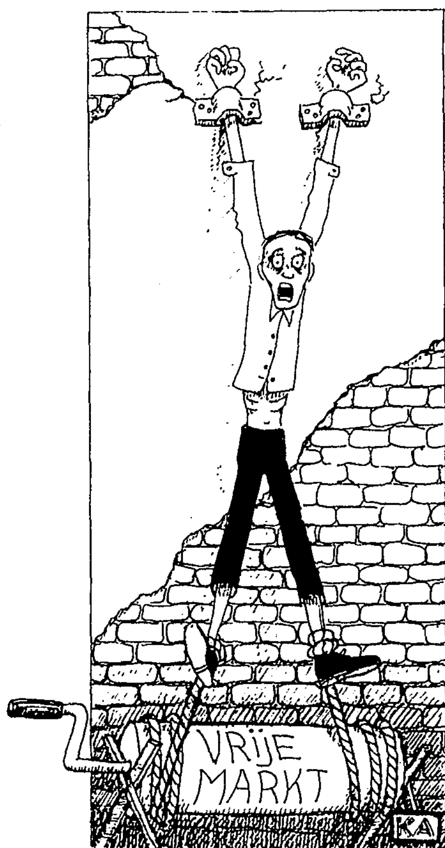
11

Je zou eens een enquête moeten houden met de vraag welke ideeën bij het beleid mee moeten tellen. Je geeft een aantal mogelijke ideeën/principes en vraagt in welke volgorde die zouden moeten staan. Ik vermoed dat weinig mensen 'hebzucht' hoger zullen zetten dan 'eerlijkheid', maar in de praktijk staat hebzucht ver boven eerlijkheid! De Nederlandse levensstijl van 4.2 hectare komt daar op neer, en ook het beleidsmaken is er van doordrenkt. 'We moeten onze concurrentiepositie verdedigen' betekent niets anders dan dat de concurrentiepositie van de anderen, ver weg, zeker niet mag verbeteren.
Een paar maanden geleden stond in *De Groene Amsterdammer* een artikel met als titel 'Mondialisering moet' (3 november 2001). De Groene is een van de weinige algemene bladen waarin je gedegen kapitalismekritiek tegen kunt komen, maar dit artikel ervoer ik heel anders. De schrijvers komen met argumenten tegen de antiglobalisten. Ze zeggen dat de antiglobalisten vaak niet zo beste argumenten hanteren. Daar wil ik inkomen, maar wat je dan moet doen is betere argumentaties aanreiken. Een deel van wat ze schrijven snijdt hout, maar vooral lopen ze om de hete brij heen. Die brij heet kapitalisme. De dogma's die samen die brij vormen zijn ongelooflijk ingekankerd, zodanig dat ze zelden nog als dogma gezien worden. Zo lees ik hier: 'dat internationale handel de welvaart van iedereen verhoogt'. Me dunkt dat er al erg veel internationaal verhandeld is – èn dat het met de welvaart van het gros bar gesteld is.
De voorstanders van liberalisering van de wereldhandel komen graag met zulke argumenten die behelzen dat het goed is voor de armen als de wereldhandel vrijer wordt. Het eenvoudigste weerwoord is dit: als het je bedoeling is om iets voor die armen te doen, dan zijn er heel veel andere, en veel directere methodes denkbaar. Of simpeler gezegd: ik geloof er geen barst van dat de wereldhandelsconferenties en dergelijke bedoeld zijn om iets voor de armen te doen.

12

Er zijn onlangs een paar dikke zware prachtboeken over de Nederlandse vogels uitgekomen. Ze zijn gedrukt in Hong Kong, globalisering van het drukkersvak dus. De kapitalismeglobaliseerders vinden zulks misschien prachtig maar ik vind het volslagen belachelijk. Wat zij continu vergeten is dat het fysiek onmogelijk is dat overal de economie zo groeit dat iedereen zo welvarend wordt als de huidige westerse papzak. Heel veel gedragingen zijn op globale schaal onmogelijk. Jezelf verplaatsen met een fiets van 12 kilo ziet er

De flexibele werker

veel mogelijker uit dan je verplaatsen met een auto van 1200 kilo. Een tuin van 0.1 hectare is wel mogelijk voor iedereen, een tuin van 2 hectare niet. Dat iedereen miljonair wordt is simpelweg onmogelijk, want daarvoor moet je velen voor je laten werken, die dan zelf al geen miljonair meer kunnen worden. En zo verder.

Het is niet per se altruïsme als je bij je persoonlijke keuzes globale, kosmopolitische overwegingen mee laat spelen. Vaak is het in je eigen (immateriële) belang om minder op je eigen (materiële) belang gespitst te zijn. De materiële mogelijkheden zijn beperkt (zoals de beschikbare 1.7 hectare), maar immaterieel zijn de menselijke mogelijkheden eindeloos. Voor iedereen en alles in dat schimmellaagje op onze globe.

* *Een deel van dit artikel is een bewerking van een stuk dat ik onlangs op verzoek geschreven heb voor het blad van de Jonge Humanisten.*

DE GRENZEN VAN GASTVRIJHEID

Over het Grenshospitium in de Bijlmer

André de Raaij

I'm looking for a girl who has no face,
She has no name, or number
Traffic

Gij zijt toch in ons midden Heer
Wij dragen Uw naam
Benedictijns completengebed

'Verwaltete Welt', zo noemen de kritische-theoretici de wereld van het huidige kapitalisme en de erbij behorende staat. Als we het bijvoeglijke naamwoord vertalen in een Engels leenwoord begrijpt u wellicht beter wat bedoeld wordt. 'Gemanaged' - nou, en is dat erg? Nederland zou zijn 'beheerd' of beter 'bestuurd'. Het heeft geen negatieve bijklank, waarschijnlijk zelfs niet voor velen die een anarchistisch tijdschrift ter hand nemen. 'We' zijn er aan gewend, het hoort ongeveer zo.

Bij de naam B. Traven kunnen de meeste mensen die deze herkennen vooral denken aan het raadsel van zijn identiteit. Hij was een van die velen die op drift zijn geraakt door politieke verwikkelingen en de vervolgingen die er uit voortvloeiden. Hij moet geweten hebben wat het was zonder papieren in een vreemd land te moeten gaan wonen. *Het dodenschip* heeft de 'papierloosheid' als centraal thema. De lotgevallen van de zeeman die zijn papieren kwijtraakt, daardoor 'niet meer bestaat' en vastloopt in de Grote Wierzee vormen een sleutelverhaal voor het lot van velen, hier en nu. Alleen word je nu niet meer tussen Nederland en België geschoven, want we hebben de Europese Unie, Schengen en zelfs een gemeenschappelijke munteenheid. Je wordt op het station gezet en mag vrijwillig de reis het land uit ondernemen. MOB, heet het in de bureautaal. Alleenstaande minderjarige asielzoekers (ama's) kun je niet MOB uit het vc, het ac of het oc zetten. Vanachter het bureau kun je de mensen wel in de schijnwereld van de zakelijk aandoende afkortingen vangen. In de bestuurde wereld zijn afkortingen geruststellend.

Achter de bureaucratische taal die de wereld indeelt in bona fide vervolgden en ongewenste gelukszoekers gaat een wereldbeeld schuil dat toch niet zo heel goed te verstoppen is. Vanuit Nederland is het gewoon dat je op vakantie gaat waarheen je wilt. Het is niet de ergste maar wel de zichtbaarste vorm van kolonialisme om de *toean besar* op een rotkoopje uit te hangen in een zogenaamd exotisch land - kennis maken met culturen, heet het op zijn Volkskrantlezerigs en 'het hotelletje' moet leuk, schoon en vooral goedkoop zijn.

'Welkom hier in Syrië', werd mij als zelfstandig reizend bezoeker toegevoegd op de straten van Aleppo. En als je desgevraagd verteld hebt waar je vandaan komt blijf je nog steeds welkom, maar krijg je wel de vraag waar-

om een visum voor Nederland voor Syriërs zevenduizend gulden kost. Wat kan ik daarop zeggen? Inmiddels weet ik dat mensen die het voor minder proberen, of die zich van de angst voor het bewind in Damascus willen bevrijden, hier opgesloten worden. Dat een Indiase toerist met rugzak, op zoek naar 'goedkope hotelletjes' in Amsterdam, bij voorbaat achter de tralies belandt. Dat je als zwarte Afrikaan met een 'Schengen'-visum opgesloten wordt, omdat je bij aankomst ervan verdacht wordt hier te willen blijven. En dan hebben we het over toerisme - en natuurlijk worden dergelijke maatregelen ingegeven door neutrale schrijftafelmotieven, en hebben ze niets met de huidskleur van de betrokkenen te maken.

Dat laatste moet u vooral ook niet denken in het geval van Hope, een Soedanese christelijke vrouw die in christelijk Nederland veiligheid zocht. Afschuiven naar Soedan kon niet. Geen nood, in Nigeria zijn ze ook zwart. Je telt wat geld neer om haar daar toegelaten te krijgen - geen probleem met betrekking tot het corruptste land ter wereld - en Nederland heeft er verder geen boodschap aan dat de vrouw meteen wordt opgesloten en tyfus oploopt in de oergezellige gevangenis in het vreemde land waar zij ook ongewenst is. 'Opvang in de regio', heet dat in bestuurstaal.

Er zijn geen mensen die in Nederland willen verblijven, er is een 'instroom', een 'vloedgolf' desnoods van 'asielzoekers' die in het algemeen aangeduid moet worden met een getal van vijf cijfers dat onderstreept hoe vol dit land loopt. In de bestuurde wereld is de naam al niet ter zake, het verhaal erachter nog minder. Het nationalisme dat noodzakelijkerwijs verscholen ligt achter het idee van de vloedgolf waartegen Deltawerken ontworpen worden zou een andere gedaante kunnen hebben. Je zou er trots op kunnen zijn dat zovelen in Nederland willen wonen. Zo gek is het hier nog niet, zou de nationalist verscholen achter de schrijftafelafkortingen kunnen denken (je denkt er vanzelf al een PvdA-stemmend FNV-lid bij, óók afkortingen). Maar het nationalisme dat niet zo mag heten, gaat samen met een racisme dat nog minder zo mag heten.

Er zijn regels, ieder het zijne of het hare. D. - ik durf haar naam niet voluit te schijven - was lid van een mensenrechtenorganisatie in Kameroen, een van de vergeten dictaturen van Afrika. Ze mocht niet blijven, want zoals vrijwel de gehele wereld, inclusief Irak of Liberia, geldt Kameroen als een veilig land. Maar schijnheiligheid heeft toch ook grenzen: terugsturen naar dit veilige land was misschien iets te onveilig voor de betrokkene. 'Opvang in de regio' is dan de gebruikelijke methode. D. werd naar Kenia gedeporteerd. Helaas was de omkoopsom namens de Nederlandse overheid te laag: de marechaussee mocht met haar terug. Na verder de ongevraagde gastvrijheid van de Nederlandse overheid genoten te hebben is zij op straat gezet, zij mocht 'vrijwillig remigreren' en is in feite vertrokken MOB ('technisch onuitzetbaar' zegt men dan).

In de praktijk komt het er op neer dat zij als zovele zwarte lotgenoten de krant rondbrengt waarin geschreven wordt over de onhoudbare vloedgolf van asielzoekers en over 'het gebrek aan draagvlak voor het beleid', want luister maar naar Pim Fortuyn of de taxichauffeur. Of ze brengt kleurige reclamefolders rond die waren aanprijzen waar niemand op zit te wachten maar waarvoor bijna iedere witte Nederlan-

der het geld wel heeft. Ze verblijft hier nu 'illegaal', is dus zelf illegaal.
Een laatste voorbeeld: een gezin afkomstig uit de Socialistische Sovjetrepubliek Oekraïne, geëmigreerd naar Israël, is de discriminatie die het daar ondervindt te veel. Het land dat zij verlaten hebben bestaat echter niet meer en zit onder zijn nieuwe naam niet op joden te wachten. Vastgelopen in de Grote Wierzee die Nederland met zijn riante luchthaven Schiphol is. Toegegeven: men let niet op huidskleur. Niet alleen.

'TE GAST'

Hoewel de misdadigheid schandalig en steeds voortmarcherend om zich heen grijpt, is er nu blijkbaar overcapaciteit in de Penitentiaire Inrichting Overamstel, zoals de Bijlmerbajes officieel heet. Inrichting tot studentenhuis, wat volgens Jak van der Meulen een van de mogelijkheden zou zijn in dit geval, lijkt 'niet haalbaar'. Een van de torens is nu ingericht als 'Grenshospitium'. Technisch-juridisch betekent dit dat er vreemdelingen, die na de landing op Schiphol niet als bona fide bezoekers van Nederland beschouwd worden, in dit officieel niet als Nederland geldende gebouw te gast zijn tot ze alsnog het land in mogen, of - waarschijnlijker - naar elders worden afgeschoven, of teruggestuurd. Asielzoekers zullen er zeker bij zijn, maar de opinie-industrie heeft het over gelukszoekers, als het over mensen gaat die in dit gebouw te gast zijn. Een collega-boekhandelaar heeft ooit in de Bijlmer op een blinde muur in een tunnel de kreet 'Wij eisen geluk' gekalkt. Het is nog de naam van een Nijmeegs blad geweest, en deze kreet staat voor de opinie-industriëlen model voor de waanzin van de jaren zeventig. Geluk, daarvoor zijn we niet op deze wereld. Daar hoef je dus ook niet naar te zoeken in Nederland.
U zult wel niet zo naïef zijn te denken dat er in het Grenshospitium mensen als gast worden opgesloten uit Frankrijk, Duitsland of de Verenigde Staten. In die landen weet men afdoende dat we niet voor geluk op de aarde zijn. Nee, een tintje donkerder zijn dan bleekrose, een paspoort van een land waar weinigen een paspoort hebben, of helemaal geen paspoort, dat zijn gronden tot verdenking van gelukzoeken. Er zijn volgens de Tweede Kamer nog maar twee landen op de wereld waar zodanige oorlog woedt dat ze als 'onveilig' zijn aangemerkt: Sierra Leone en Afghanistan. Ook de mensenrechten bloeien overal als nooit te voren, de Muur is tenslotte ruim twaalf jaar geleden gevallen, nietwaar. Trouwens, in de twee laatstgenoemde landen is intussen ook Vrede, Veiligheid en Respect voor de Mensenrechten uitgebroken.
Nederland kent geen 'vrijhandelszones' waar de gangbare wetgeving is opgeheven om terwille van de multinationals gekleurde mensen te laten beulen voor een hongerloon. Nederland heeft zijn eigen tot niet-Nederland verklaarde onderdelen. Een enkel, zoals Ter Apel ligt zowaar aan een grens, en nog wel behoorlijk geïsoleerd, maar in de bestuurde wereld waarin de staat en dus de grens een osmotische toestand ten aanzien van deze multinationals aanneemt, lijkt het er niet toe te doen waar je een 'grens' legt. Als het er om gaat mensen die geluk of veiligheid zoeken af te schrikken of administratief te doen verdwijnen, kan de grens overal liggen.
Een 'grenshospitium' aan de Weespertrekvaart, waar de inwonenden onvrijwillig verblijven, spot op alle mogelijke manieren met de oorspronkelijke bete-

kenis van de samenstellende delen van het woord. De Catholic Worker in Nederland neemt in ieder geval de betekenis van 'hospitium' serieus in de eigenlijke zin en organiseert één keer per maand op zondag een wake bij de poort van de Bijlmerbajes, waarbij naar de gasten, logés of hoe men de gevangenen die geen gevangenen mogen heten ook noemt, wordt gezwaaid. Op een klamme zondag in juli 2001 ging ik er voor het eerst naar toe.

Als eerste menselijke gestalte verschijnt in wat een vaste deelnemer aan de wake als het trappenhuis aanduidt een rug, gehuld in een mouwloos hemd, eindigend in een soort rolkraag, blote schouders. Een vrouw, klaarblijkelijk. Op een gegeven ogenblik kijkt ze om. Er verschijnen meer gestalten op de diverse verdiepingen, de meeste in enkele hemmetjes gekleed - de hitte van de voorgaande dagen moet nog in dit gebouw hangen. De ramen kunnen niet open, er zitten tralies voor aan de buitenkant. Mensen die hier vaker komen beginnen te wuiven naar de gestalten.

Ik vind het een gênant machteloos gebaar dat niet direct uitdrukt hoe boos ik ben over het opsluiten van vreemdelingen in mijn naam, onder het motto dat Nederland vol is (tot nu toe mag dat niet gezegd worden in de opinie-industrie, maar het gaat nu steeds sneller, dus waarschijnlijk mag het nu wel - het taboe is in ieder geval schijnheilig, want dit is al jaren wat gelukszoekers per circulaire te lezen krijgen). Je hand heffen en wuiven. Maar wat kun je anders? Voor steeds meer ramen verschijnen menselijke figuren, ze wuiven zelf, of wuiven terug, rammelen op de ramen. Ook de eerste gestalte wuift nu. Ze schrijft letters op het raam. 'Free all', meen ik er uit op te kunnen maken.

DRIE BIJ VIER METER

Hoe onschuldig ben je aan de opsluiting van deze mensen, ben je onschuldig als je alleen maar je hand laat wapperen naar onbekende, bijna niet te onderscheiden mensen achter tralies? De organisatoren van de wake vinden het nodig een stichtelijk lied aan te heffen, en een gebed te beginnen. Als ik niet meer belijdend atheïst ben, dan ben ik nog steeds puriteins-hervormd: een dergelijke eigen-lofzang op wat blijkbaar als een Goed Werk telt doet voor mij ernstig afbreuk aan het eventuele goede van het werk zelf. Hoewel ik nuchter gesproken niet twijfel aan de intenties van de organisatoren, vind ik dit nu heel erg: de gestalten staan voor de ramen. Begrijpen die waarom er nu niet gewuifd wordt? Begrijpen ze trouwens waarom er wel gewuifd wordt?

Er komen mensen uit het gebouw, bewakers, die in het algemeen vriendelijk genoeg zijn. Voor steeds meer ramen verschijnen mensen. Men weet daar niet van elkaar dat je niet iedereen tegelijk kunt zien of toewuiven. Iedereen voor alle ramen wuift. De meeste ingezetenen zijn wit of lichtbruin. Pas op het allerlaatst merk je dat de mensen met de donkerste huid vanuit het licht in het donkere, zwaargetraliede gebouw niet te zien zijn. Er staan aan een kant ook veel kinderen. Wuiven als actie - ja, ik weet het, er bestaat zelfs een jargonuitdrukking voor: zwaaidemo. Maar dat doet men naar mensen die wel degelijk weten waarom ze opgesloten zijn, en dat is niet alleen omdat ze vreemdeling zijn.

Mijn vaste oriëntatieraam is die van de eerste menselijke gestalte, de vrouw met het witte hemd. Ze maakt nog steeds letters op het raam. Ze bevindt zich op de bovenste verdieping. Ik

meen te kunnen onderscheiden dat ze uit Oost-Azië komt, al valt ook dit niet met zekerheid te zeggen. Zelfs dat het een vrouw betreft is nog niet eens zeker. Iemand zegt dat er een razzia is gehouden de voorafgaande nacht, en dat er tientallen Chinese prostituees in het Hospitium zijn opgesloten. Razzia. Opsluiten. Om afgevoerd te worden - oude termen herleven. De nieuwe gasten van dit gebouw zouden echter op de laagste verdieping zijn opgeborgen. 'Mijn' gestalte staat op wat de hoogste bewoonde laag lijkt te zijn, wat niet de hoogste verdieping van de toren is. Wuif ik geconcentreerd naar een hoer? Je moet alles voor het eerst van je leven meemaken, nietwaar - ook al is zij niet opgepakt bij de razzia van de avond tevoren, de kans is groot dat ze het geluk zoekt, op de vlucht voor wat in Nederland dat de tucht van de markt kent 'relax-ondernemers' heet.

De demonstratie, of wake, sluit af, en gaat collectief naar de enige horecagelegenheid in deze omgeving, een vestiging godbetert van McDonald. Morrend ga ik mee. En hier speelt zich het ontstellendste van de hele wuifmiddag af. De gestalte in het witte hemd blijft op het raam schrijven, ik zie haar doorgaan terwijl ik aan de shake zit. Kan ze ons zien? Je moet je dwingen tot de gedachte dat ze het zelf heel leuk gevonden zou hebben naar McDonalds te gaan als ze vrij was geweest om te gaan en te staan waar ze wilde. Een uur verstrijkt, ze blijft schrijven. Ik wil in ieder geval een antwoord op de vraag of ze ons van daar af helemaal nog kan onderscheiden, of liever: mij, want ik ben de enige die op haar let, zij is de enige die nog voor het raam staat. Wat ze schrijft kan ik nauwelijks begrijpen. Ik meen 'name' te lezen. Ja, 'schrijf je naam', zou je kunnen doorgeven, dan kun je misschien een kaart sturen - aan iemand met een naam moet dat kunnen in dat gebouw. Een kaart is meer dan wuiven - of niet?

We gaan terug naar de slotgracht, waar onuitwisbaar gekalkt staat op de muur 'Neu Stammheim' en 'RAF solidair'. Ze staat daar nog steeds, ze wuift, ze schrijft weer 'Free' - het staat nu zeker vast dat het om een 'ze' gaat want er zit even een kind op haar schouders. Maar we hebben geen karton of zo waarop leesbaar te schrijven is: 'Geef je naam'. Voor een ander raam verschijnt ook weer iemand - hier kun je aan de gang blijven (laat dit meteen een tip zijn). En dan, tegen vieren, is het afgelopen: wij brengen een geïmproviseerd briefje naar de portier, in de hoop dat het aankomt bij de wuivende gestalte - de jeugdige Oost-Aziatische moeder die steeds letters op het raam bleef schrijven. Haar kind blijft nog even achter.

Dat er in die torens 'gewone' gevangenen zitten vind ik eerlijk gezegd al gênant en erg genoeg, en dat inmiddels het simpele gebaar van even wuiven vanuit de trein onmogelijk is gemaakt zegt alles over hoe men denkt over deze gewone gevangenen en hoe zij naar de wereld buiten mogen kijken.

Maar het kan altijd erger. In een van die torens worden namens u en mij mensen opgesloten omdat ze niet blank genoeg zijn. En niet blank genoeg betekent in deze wereld dat je beseft dat je niet voor geluk op de wereld bent. Dat zal ze ingepeperd worden. Vol Nederland heeft een plaatsje van drie bij vier meter voor je, zolang het duurt. Die maten weet ik, omdat het de rijksvoorgeschreven minimumnormen (en daarmee meteen maximumnormen) voor studentenkamers waren. Ik heb zelf jaren in zo'n kamer vertoefd. Studenten-

huisvesting is thans 'aan de markt' uitbesteed. Men heeft nu echter toch weer een bestemming voor de Bijlmerbajes, halleluja!
Het tweede stuk van dit artikel heb ik kort na de actie geschreven en voorgedragen. Inmiddels begrijp ik de mensen die zich concentreren op het bidden en zingen bij deze actie al beter. Waar de hoge instanties onrecht bedrijven past wel een beroep op een Hogere Macht. Gastrecht en gastvrijheid is met iedere godsdienst verweven. Van MOB uit het Grenshospitium vertrokken mensen heb ik inmiddels vernomen dat zij weten dat het om een godsdienstige oefening gaat. 'Vertrouw op God maar roei naar de wal.' Wat kan men vanuit humaan of humanistisch standpunt zeggen? Het komt kortweg hier op neer: asielzoekers, vluchtelingen, gelukszoekers of illegalen hebben ondanks deze etiketten de onhebbelijkheid mensen te zijn, en te blijven, wier namen soms bekend zijn buiten de bureaucratische wereld om.

Niemand verlaat zonder goede reden voorgoed huis en haard voor een wildvreemd land. Er is maar één gepast anarchistisch motto te bedenken tegen 'het beleid': open grenzen voor alle mensen.

De illustraties op de pagina's 46 en 60 zijn ontleend aan de bundel *Franz Holß, Kunstenaar op de vlucht voor Hitler* (zie de boekbespreking in dit nummer).

BLADSPIEGEL 6

Ik eindigde de vorige Bladspiegel met de opmerking dat als ik een checklist zou aanleggen van de in mijn Bladspiegels meest genoemde anarchisten. Domela Nieuwenhuis dan waarschijnlijk fier aan kop zou gaan. Zou de ranglijst daarentegen om groepen gaan, dan bevindt Eurodusnie zich in de bovenste regionen. Het *Volkskrant* magazine van 20 oktober 2001 besteedde maar liefst vier pagina's aan dit Leidse anarchistische collectief. "Er zijn geen voorwaarden om mee te doen met Eurodusnie. Strikt genomen hoef je niet eens anarchist te zijn. Dat vindt Sylvia wel weer jammer. Alhoewel: ze zou zichzelf eerder socialist dan anarchist willen noemen."

De belangstelling van de media voor Eurodusnie is niet opmerkelijk, omdat zij zich al een hele tijd danig roert binnen de anti-globaliseringsbeweging. Het Belgische tijdschrift *de Nar* (postbus 36, 3000 Leuven 3, narredax@joymail.com) nummer 165 bevat een anti-globalisme bijlage met als titel 'Het ei van Durruti'. Daarin kun je onder andere een acht pagina's lang pleidooi voor anarchisme vinden van de hand van Johny Lenaerts.

A-Infos berichtte op 29 oktober 2001 over de vijftienjarige anarchiste Katie Sierra (AnarchistGirlie@aol.com), die in Amerika door haar school geschorst is wegens het dragen van een anti-oorlogs T-shirt. De school zegt verder haar veiligheid niet te kunnen garanderen. Over 'freedom of speech' gesproken, datgene waar Amerikanen zo vaak prat op gaan! Sinterklaas zou echter tevreden zijn over Katie Sierra. Wat schrijf ik nou, die man heeft toch niets met anarchisme van doen? Niets blijkt echter minder waar te zijn. Op 1 december 2001 schrijft Sinterklaas in het *NRC Handelsblad* in zijn 'Hollands Dagboek': "Sinds Aart Staartjes in mijn leven is gekomen, ben ik wat anarchistischer geworden; soms wat baldadig. Kinderen stout? Goed zo. Sinterklaas ook." *Onward*, 'anarchist news, theory and strategy of today' (PO Box 2671 Gainesville, FL-32602-2671, USA, www.onwardnewspaper.org) gaat in vol.2/2 in op anarchistisch ouderschap en opvoeding: "Na mij zo vaak te hebben horen praten over de slechte kanten van de overheid vraagt mijn vijfjarige dochter aan mij 'Ben jij dan mijn regering of zoiets?', als ik haar zeg dat ze dingen moet doen die ze zelf niet wil. (...) Ouder zijn heeft me veel geleerd over anarchist zijn. (...) Misschien is het moeilijkste voor een anarchistische ouder om hen los te laten, hen de ruimte te bieden zich te ontwikkelen zoals ze zelf willen, ook als dat niet anarchistisch is." Op de site www.anarchistparenting.org kun je meer over dit onderwerp te weten komen.

Het is me opgevallen hoeveel humoristische programma's er tijdens de kerstdagen op televisie vertoond worden. Zou dat zijn om die dagen wat op te vrolijken, of is het omdat de Nederlandse maatschappij reeds dusdanig geseculariseerd is? In ieder geval was op 25 december 2001 de film 'Life of Brian' van Monty Python te zien. Het *NRC Handelsblad* kondigde die als volgt aan: "Orthodoxe groeperingen van christelijke èn joodse signatuur trachtten destijds (1979) in Amerika vergeefs een verbod te bewerkstelligen van misschien wel de beste bioscoopfilm van de Britse 'anarchisten'. Een uitzinnige parodie op het leven van Jezus." In een andere Python-film, 'The Holy Grail', komt anarchisme expliciet aan bod. King Arthur stuit na een heroïsch gevecht met een zwarte ridder op een stel landarbeiders. Hij vraagt ze de weg, waarop een van hen (Michael Palin) een hilarisch betoog over anarcho-syndicalisme, directe democratie en wat al niet meer begint. Het gaat Arthur allemaal duidelijk boven de pet.

Een uitgesproken onnozele indruk daarentegen maakt Frits Bolkestein in *de Volkskrant* van 1 december 2001, in een debat met Daniël Cohn-Bendit over de erfenis van 1968. Bolkestein: "Het ideaal van nieuw links leek een economie te zijn van autonome bedrijven, in het bezit van en geleid door de werknemers zelf. (...) Het is het ideaal van het anarchisme. Het is ook een jongensdroom."

Cohn-Bendit: "In die tijd was ik de grootste vijand van de communisten. De Franse communistische partij was heel blij dat De Gaulle me het land uitzette. De Duitse maoïsten wilden me ophangen, omdat ik een burgerlijke anarchist was. (...) Jij [Frits Bolkestein] vecht nog met je eigen problemen van '68. Ik ben een kind van '68, maar soms voel ik me een psychiater van die tijd, want iedereen komt met zijn problemen naar mij toe."

Hedendaagse anarchisten zijn overigens nog steeds met deze 'jongensdroom' in de weer. Een nieuwe loot aan de anarcho-boom is het *Confederaal Basisdemocratisch Project* (postbus 16544, 1001 RA Amsterdam, www.motkraft.net/demalt/cbp), 'een revolutionaire, communalistische organisatie': "We willen gemeentes versterken. (...) We willen meedoen aan gemeentelijke verkiezingen, continu onze eisen radicaliseren om politieke en economische macht naar het gemeentelijk niveau te doen gaan."

In *Aardig* (Simón Bolivarstraat 95, 3573 ZK Utrecht, atalanta@antenna.nl) staat naast meerdere artikelen over 'kosmopolitisme' een stuk over cartografie. "Het resultaat van alle gereken was de kaart die ik nu ook op de kosmopolitisme-kaart heb gezet." Een anarchiste die een zo eerlijk mogelijke wereldkaart ontwerpt, dat is weer eens wat anders. De kaarten 'Groeten uit Kosmopolis' zijn voor 0,05 euro te koop bij Atalanta.

Zegt de naam Cohn-Bendit veel anarchisten wel iets, hoe zit dat met de naam Vero Recchioni? Afkomstig uit een Italiaanse immigrantenfamilie verengelste hij zijn naam naar Vernon Richards. Die naam komt je vast bekender voor. Richards was decennialang redacteur van het Engelse anarchistische tijdschrift *Freedom* en schreef anarchistische klassiekers als 'Why work?' , 'Lessons from the Spanish Revolution', 'Marie Louise Berneri: A tribute', en 'Errico Malatesta: his life and ideas'. Dat laatste boek werd in de zeventiger jaren van de vorige eeuw door het Wereldvenster in een Nederlandse vertaling uitgegeven. Vernon Richards overleed op 10 december 2001, hij werd 86 jaar oud. Twee dagen later stond het Engelse dagblad *The Times* uitgebreid stil bij deze 'well-organised anarchist'. Richards was overigens pionier in de biologische landbouw. Vanzelfsprekend herdacht *Freedom* haar oud-redacteur ook, dat gebeurde in vol.63/1 en 63/2.

De derde Anarchistische Boekenmarkt op 10 november in Utrecht kende een heuse primeur, namelijk de verkoop van biologische *Libertad-koffie* (café-libertad@free.de). De Duitse anarcho-syndicalistische *Freie ArbeiterInnen Union* (FAU) (Postfach 5674, 28056 Bremen, www.fau.org) importeert deze koffie rechtstreeks van Zapatista-collectieven in Mexico. Op dezelfde dag vierde Utrechts linkse boekhandel de Rooie Rat (Oudegracht 65, 3511 AD Utrecht, rooierat@rooierat.nl) haar dertigjarige jubileum, en presenteerde daarbij het boekje '30 jaar boekhandel de Rooie Rat: de geschiedenis van het linkse boek'. Anno 2001 zegt een medewerker over deze winkel: "We willen geen algemene boekhandel zijn. Dat is niet de bedoeling en dat zal ook nooit gebeuren. En het blijkt dat er nog steeds heel veel politiek beladen onderwerpen zijn waarop je boeken kunt inkopen." Het lezenswaardige boekje gaat vanzelfsprekend in op de geschiedenis van de boekwinkel, daarnaast zijn er echter ook interviews met onder andere Papieren Tijger, Fort van Sjakoo ('je had de anarcho's en die gingen naar het Fort') en boekhandel Rosa ('is anarchistisch en activistisch van aard, zowel qua aanbod als wat betreft de instelling van de medewerkers'). Het boekje (ISBN 90-806524-1-5) kost 3,40 euro.

In de opening van deze Bladspiegel had ik het al over een checklist; een interessante lijst zou ook kunnen zijn bedrijven die met 'anarchie' geassocieerd worden. De Nederlandse Spoorwegen zou dan ongetwijfeld koploper zijn. 'Politici en anarchisten maakten NS kapot', kopte de opiniepagina van het *NRC Handelsblad* op 4 januari 2002. Daarin toont Wouter van Dieren, directeur van IMSA (er wordt niet verteld wat dat zijn moge), zich een buitengewoon gefrustreerde treinreiziger: "Slechts een enkele keer heeft iemand

opgemerkt dat de grote ellende om de anarchisten draait. In het verleden stond hun sabotage voor het ideaal van arbeiderszelfbestuur maar sinds enkele jaren is er sprake van sabotage om de chaos. (...) Het ziekteverzuim bij de NS is niet zo hoog vanwege de moeilijke arbeidsomstandigheden maar veeleer omdat de anarchogroep er een slim schema van ziekteaflossingen op nahoudt. Wie bij de NS veranderingen wil doorvoeren, zal de anarchisten moeten uitschakelen." Ferme taal! Deze anarchogroep is mij totaal onbekend, maar ik zou graag eens meer over hen vernemen. Ik zal Van Dieren er maar niet naar vragen. Overigens lijkt hij me geknipt voor een bezoek aan een psycholoog, zoveel rancune ten aanzien van anarchisten en zo'n hoeveelheid complotdenken kan volgens mij niet gezond zijn.
De meest geciteerde krant in mijn Bladspiegels tot nu toe is *de Volkskrant*, maar daar zal denk ik wel verandering in komen. Ik was die krant namelijk zo ongelooflijk beu, dat ik nu dagelijks met veel meer plezier het *NRC Handelsblad* lees. Op 11 januari 2002 werd in deze krant het boek 'Spain betrayed: The Soviet Union in the Spanish Civil War' gerecenseerd: "De Spaanse Burgeroorlog is een van de laatste heilige huisjes van de communisten. Door documenten uit de sovjetarchieven wordt dit ideaalbeeld nu behoorlijk ondermijnd. De Sovjet-Unie bemoeide zich niet met Spanje om de democratie te redden. Ze saboteerde de sociale revolutie van de anarchisten en zaaide tweedracht in de republikeinse gelederen." Anarchisten weten dit al sinds 1936/1937, archieven bevestigen dit idee nog eens.
In Bladspiegel 5 kwam *Buiten de Orde* (postbus 1338, 3500 BH Utrecht, vrijebond@antenna.nl) er uitermate karig van af. Om dat enigszins goed te maken zal ik er dit maal wat langer bij stil staan. In de veelheid aan artikelen in nummer 2001/4 viel mij vooral het stuk 'Moordenaars en martelaren' van de Duitse anarchist Horst Strowasser op. Het handelt over het anarchisme in Argentinië, een land dat de laatste tijd om een aantal redenen zo in de belangstelling staat: "In geen enkel land was (...) het anarchisme zo populair als in Argentinië, (...) nergens op de wereld hebben libertaire ideeën zulk een sterke invloed uitgeoefend op de sociale, historische en culturele ontwikkeling als in het reusachtige land tussen de Rio de la Plata en de Kaap Hoorn. (...) Serieuze schattingen geven aan dat rond de Eerste Wereldoorlog elke tiende volwassen Argentijn een georganiseerd anarchist was of op zijn minst sterk met het anarchisme sympathiseerde. (...) De anarchistische ideeën zijn gebleven. Ze zijn bij elke korte fase van liberalisering en democratisering steeds weer opgedoken." Strowasser gebruikt de historie van het Argentijnse anarchisme om te komen tot een antwoord op het geweldsvraagstuk dat anarchisten sinds anarchistenheugenis bezig houdt. "De 'aanwezigheid van het doel in de middelen' is een intelligente grondregel van het anarchisme. Ieder mens weet dat dat een doel is, een doel dat men volhardend moet nastreven, alleen dat het niet altijd even haalbaar is. Een *maxime* zoals filosofen zouden zeggen." Verder bevat Buiten de Orde 2001/4 een 'In memoriam' van Jan van Zanden, vrij-socialist, geheelonthouder en biologisch tuinder. In november 2001 overleed hij in Appelscha op honderdenéénjarige leeftijd.

Sinds een aantal maanden ben ik geabonneerd op de *Research On Anarchism List* (ralen@univ-montp3.fr), een mailinglist die zich vooral op academisch niveau met anarchistische geschiedenis en theorievorming bezighoudt. Ik vind het een interessante lijst. Op 12 december 2001 schreef Dona Ward een kritisch stuk over de in sommige westerse landen zo bejubelde Revolutionary Association of Women of Afghanistan (RAWA). Bij een bijeenkomst van vijftig Afghaanse vrouwenorganisaties in Peshawar is nog niet zo lang geleden druk gediscussieerd over de vraag of RAWA er wel aanwezig mocht zijn: "RAWA is opmerkelijk succesvol geweest bij het verkrijgen van steun in de VS, met name in Hollywood-kringen. Dat anarchisten zich

door een groep met maoïstische achtergrond laten beetnemen is wellicht grappig, als het niet zo triest zou zijn."

Research on Anarchism gaat op 22 februari 2002 in op een kleine rel in de Britse media. De dagbladen aldaar vroegen zich namelijk onlangs af of Engeland de primeur heeft van de eerste anarchistische politieagent ter wereld. Op 20 februari schreef *The Guardian* dat een hoge Britse politieofficier, die overigens openlijk uitkomt voor zijn voorkeur voor de herenliefde, op een discussielijst op internet anarchisme definieerde als een geloof in de menselijke goedheid. Het concept van het anarchisme, schreef hij, had hem altijd aangesproken, ook al geloofde hij niet in de haalbaarheid er van. Politieagenten die sympathiseren met anarchisme, waar gaat het heen met deze wereld?

P'tje Lanser

BOEKBESPREKINGEN

MIGRATIE

Als men het over immigratie naar (of emigratie uit) Nederland heeft, lijkt het mij goed eerst vast te stellen waar en wanneer Nederland eigenlijk is. Je kunt wel beginnen met het blijkbaar nog steeds gangbare verhaal van de Batavieren die in hun boomstammen de rivier komen afzakken, maar gingen die types overal wonen, tussen Zwin en Eems? Zou het verhaal anders zijn geweest als 'Nederland' (ergens) tussen Somme en Wezer had gelegen, in geschiedschrijving verdedigbare grenzen van 'de Nederlanden'? Als 'onze vaderlandse geschiedenis' tot de Unie van Utrecht of het Plakkaat van Verlating of de Vrede van Munster ook de Zuidelijke Nederlanden omvat, waarom dan niet tot de definitieve scheiding in 1830 (1839, als u het vanuit koloniaal standpunt bekijkt, of nog preciezer: 1890, scheiding van de personele unie met Luxemburg)? Kun je dan spreken van 'immigratie' uit het zuiden, of heet het dan verhuizing? Zeker, als België in de Eerste Wereldoorlog betrokken wordt, en hoe, en Nederland een toevluchtsoord is voor misschien wel een miljoen vluchtelingen, dan - na de definitieve scheiding - kun je spreken van 'immigratie'.

Je moet het begrip 'Nederland' wel ter discussie stellen als het om de geschiedenis van migratie gaat. Hoe kan men aankijken tegen het recht van 'terugkeer' van Duitsers uit Oost-Europa en Rusland naar Duitsland? Waarom zij alleen? Kun je terugkeren naar waar je nooit geweest bent (de vraag die om Israël/Palestina hangt)? En als je de gezegende leeftijd zou hebben, dat het woord terugkeer terecht gebruikt kon worden - dan geldt dat 'Duitsland' niet eens bestond toen je vertrokken was, ergens in de veertiende tot negentiende eeuw. Bestaat Duitsland sinds 1870 of toch pas sinds 1990? Als de vakhistorici niet aan ontmythologisering doen - eerst hebben ze de mythen tenslotte zelf gebouwd -, dan toch tenminste anarchisten (om van anarchistische historici maar te zwijgen).

Helaas, *Van hot naar her - Nederlandse migratie vroeger, nu en morgen* omzeilt de vraag naar 'Nederland', en de historische blik gaat in de meeste artikelen niet veel verder dan 1945. Toen ik ging studeren moest de eigentijdse geschiedenis nog als studieobject verdedigd worden; het lijkt wel of het nu heel buitenissig is de blik te verruimen naar voor de Tweede Wereldoorlog. Hoe heet de ziekte waarbij het langere termijngeheugen gewist is, en kan men die zichzelf toebrengen?

Maar goed, 'vroeger' tot 1945 dan (en de tijd daarvoor komt in enkele artikelen wel terloops aan de orde), er valt genoeg over te schrijven - en het blijkt opmerkelijk hoe de beelden rond 'migratie' een eigen leven kunnen gaan leiden. Ik zou eerlijk gezegd gedacht hebben dat de vluchtelingen uit de reëel-socialistische wereld met open armen ontvangen werden, al was het maar uit propagandistische overwegingen. Ik had 'Nederland' toch beter moeten kennen. Bezorgdheid over de kwestie dat er misschien wel communistische agenten tussen die vluchtelingen zouden kunnen zitten; bekom-

mernis dat Nederland overvol was, nog verder volliep met 'repatrianten' uit Indonesië (en Nieuw-Guinea) en juist emigratie bevorderde; waren die anticommunisten niet eigenlijk nazi's of fascisten?; en lest best: de arbeidsmarkt moest wel behoefte hebben aan die immigranten, vooral in de mijnen waren mensen nodig (ach, de mijnen in Zuid-Limburg, ja die had je toen nog...). Er blijkt over de afgelopen zestig jaar eigenlijk niets nieuws onder de zon te zijn, ook al kom je anno 2002 ver door te zeggen dat Nederland nu pas echt vol is en ook nog wordt overspoeld door gelukszoekers. Niet dat het elders anders is.

Toen de Nederlandse overheid de emigratie nog actief bevorderde (wat overigens verrassenderwijze tot 1992 is doorgegaan!) was het juist de bedoeling 'onbruikbare' mensen te lozen. De immigratielanden zaten daar niet op te wachten. Het pakket moest dus zijn: een bruikbare (daar en hier) tegen drie onbruikbare. Ja, de waarde van de mens is niet uit te drukken... En zo rolt men in meer verbazende kennis rond migratie via de gebundelde artikelen in dit boek. Lezen, voor beter inzicht in Fort Nederland binnen Fort Europa.

Eén ernstig bezwaar: het boek is wel samengesteld, maar niet geredigeerd. De slordigheden vallen van begin af aan op. Lomp wordt het effect waar oorspronkelijk gesproken bijdragen van mensen die duidelijk niet van huis uit Nederlands spreken ongeredigeerd gedrapeerd zijn om het stuk van aartsstilist Chris Keulemans. Een haastklus, en het moest op een koopje - ach ja, een Nederlands boek tenslotte. (AdR)

Saskia Poldervaart, Hanneke Willemse en Jan Willem Schilt (red.), Van hot naar her - Nederlandse migratie vroeger, nu en morgen; Stichting Beheer IISG, Amsterdam 2001; 127 pag.; 11,12 euro.

GLOBALISERING

Onlangs verscheen een herdruk van Saskia Sassens essaybundel *Globalisering. Over mobiliteit van geld, mensen en informatie.* Sassen houdt zich als hoogleraar stadsplanning aan de Amerikaanse Columbia University al jaren bezig met de gevolgen van globalisering op de meest uiteenlopende terreinen: nieuwe media, ruimtelijke ordening, rol van de staatsmacht, migratie en economische verhoudingen. Ze is daarbij vooral geïnteresseerd in het vraagstuk van de politieke en economische macht. De huidige fase in de globalisering leidt volgens haar in tegenstelling tot wat vaak wordt verondersteld niet tot een verspreiding van macht over meer regio's of landen. De grote transnationale ondernemingen verspreiden wel hun productie en handel over de gehele wereld, maar juist deze gigantische conglomeraten worden meer en meer vanuit een centraal punt geleid. Vrijwel alle hoofdkantoren bevinden zich in de hoogontwikkelde landen en vooral in de mondiale steden als New York, Parijs en Amsterdam. Hier concentreert zich een hoop kapitaal en kennis, hier komt de economische globalisering tot stand.

Globalisering, zo benadrukt Sassen, is geen gegeven, maar wordt geproduceerd. Door de grote transnationale ondernemingen, maar ook door de nationale overheden die actief meewerken aan het tot stand brengen van mondiale processen en dus in feite zelf hun eigen ondergang bewerkstelligen. De soevereiniteit van de natiestaat - de absolute zeggenschap over haar grondgebied - slinkt immers zienderogen.

Dit betekent niet dat soevereiniteit verdwijnt, maar dat ze verschuift naar andere plaatsen: de nieuwe transnationale regelgeving die in de particuliere sector in opkomst is (onder andere om de eigendomsrechten en contracten te beschermen nu de natiestaat daar niet altijd even geschikt meer voor is), in de nieuwe supranationale organisaties (zoals de WTO en de instellingen van de EU) en de verschillende internationale verdragen en richtlijnen voor de mensenrechten. Belangenbehartigers en protestgroepen hebben dan ook gelijk dat zij zich steeds vaker voor de deuren van internationale instellingen en bijeenkomsten posteren om hun wensen en/of ongenoegens kenbaar te maken.

Nationale overheden hebben er door de deregulering van de binnenlandse geldmarkten en de liberalisering van het internationale kapitaalverkeer ook voor gezorgd dat zij voor een groot deel van hun economische beleid zijn overgeleverd aan de wereldkapitaalmarkt. Deze financiële markten roepen regeringen ter verantwoording en kunnen het economische beleid van regeringen wegstemmen of bekrachtigen. Het stemrecht hangt af van de mogelijkheid om kapitaal te beleggen. De grote meerderheid van de burgers heeft dus geen enkele zeggenschap.

Terwijl nationale staten op economisch gebied naar hartelust meewerken aan de denationalisering en hun soevereiniteit eenvoudig afstaan, is er volgens Sassen tegelijkertijd sprake van een hernationalisering als het gaat om immigranten en vluchtelingen. Hier houdt de staat hardnekkig vast aan haar soevereiniteit over haar grondgebied; aan haar vermogen om grenzen te sluiten voor ongewenste personen.

De migranten die wel het land inkomen of zich niet laten afschrikken door de steeds scherpere grenscontrole komen vaak terecht in de informele economie. In veel politieke verhandelingen wordt de groei van de informele economie dan ook toegeschreven aan de toestroom van legale en illegale immigranten. Sassen laat zien dat dit niet juist is. De informalisering van de economie is een noodzakelijk uitvloeisel van het hoogontwikkelde kapitalisme met haar toenemende kloof tussen mensen met hoge en lage inkomens, de toenemende ongelijkheid in de winstmogelijkheden van verschillende sectoren en de concentratie van de toonaangevende sectoren in de economie in zakenwijken in het centrum van de grote steden en kantoorparken in de voorsteden.

Informalisering is kortweg een geheel van strategieën om de flexibiliteit te vergroten. Het grootste deel van de vraag naar informeel geproduceerde goederen in de kleding-, meubel- en verpakkingsindustrie, in de bouwnijverheid en de elektronische industrie komt van bedrijven in de formele economie. Door de moordende concurrentie zijn bedrijven gedwongen zo goedkoop mogelijk te produceren: zwart werk is dan een voor de hand liggende optie. Beleidsmakers weigeren dit onder ogen te zien en kiezen voor criminalisering van informele arbeid. Vooral immigranten zijn hiervan het slachtoffer.

Door de praktijk te onderzoeken weet Sassen het heersende vertoog over globalisering op talloze punten onderuit te halen. Uiteraard ontbreekt een analyse van de ontwikkelingen in de elektronische ruimte niet. Een groot deel van de internationale handel speelt zich immers af binnen de verschillende elektronische netwerken.

De onder internetfans gangbare gedachte dat met de introductie van het *world wide web* een wereldomspannende vrij toegankelijke en strikt egalitaire ruimte is ontstaan, dat de bestaande machtscentra en ongelijkheden op termijn zal kunnen ondermijnen, is volgens Sassen aan een revisie toe. Inmiddels zijn er allerlei nieuwe vormen van macht ontstaan die juist door de elektronische netwerken mogelijk worden gemaakt. Het Net is ook voor commercialisering vatbaar gebleken en de 'toegang voor iedereen' is minder vanzelfsprekend dan gedacht werd.

Een andere beeldvorming over de elektronische ruimte is dan ook dringend nodig, een kreet die ook steeds vaker op het Net zelf is te horen. "De beelden waaraan wij moeten denken, zullen wellicht meer en meer van doen hebben met strijd en verzet, en niet zozeer met de romantiek van vrijheid en wereldwijde koppeling", aldus Sassen.

Hoe die strijd te voeren is, kom je niet te weten. Sassen beperkt zich tot het academische werk: onderzoek en analyse. Het zestal hoofdstukken in *Globalisering* hebben dan ook meer weg van collegedictaten dan van essays. Aangenaam leesvoer is het niet, leerzaam wel. (FK)

Saskia Sassen, Globalisering. Over mobiliteit van geld, mensen en informatie; Van Gennep, Amsterdam 2002 (1999); ISBN 90-5515-225-0.

ERASMUS

Het is een gelukkige greep geweest om een

reprint van De Ligts Erasmusboek het licht te doen zien in het jaar waarin zoveel publicaties over deze grote Rotterdammer en nieuwe vertalingen van zijn werk verschenen zijn. Met *Vrede als daad* (1931 en 1933) behoort *Erasmus begrepen uit de geest der Renaissance*, dat in 1936 bij de herdenking van Erasmus' vierhonderdste sterftedag verscheen, tot De Ligts hoofdwerken. Erasmus was één van zijn grote helden in wiens werk hij zich vanaf de tweede helft van de jaren twintig intensief was gaan verdiepen. Het is opvallend dat we voor die tijd in de vele publicaties van De Ligts hand Erasmus nauwelijks tegenkomen. In De Ligts *Kerk, cultuur en samenleving* (1925), dat een afsluiting vormt van De Ligts eerste levensperiode in de vorm van een selectie uit zijn werk tot dan toe, ontbreekt de naam Erasmus in het register.

Reeds in het eerste deel van *Vrede als daad* echter vinden we een vrij uitvoerige beschouwing over Erasmus, waaraan net als in het latere boek een relatief lange beschouwing over de Renaissance voorafgaat.[1] Naast het vele andere werk in de vredesbeweging en de daarmee verbonden actuele en historische studies, bestudeerde De Ligt intensief leven en werk van Erasmus. Zodanig zelfs, dat hij, worstelend met een kwetsbare gezondheid, eens verzuchtte tegen zijn vrouw: "Ik ben aan Erasmus bijna gestorven." En werkend aan een Franse vertaling, die niet meer gereed zou komen: "Erasmus zal mijn dood nog eens zijn."[2]

De eerste aantrekkingskracht van Erasmus lag er voor De Ligt natuurlijk in, dat deze zijn leven gewijd had aan de strijd voor vrede en tegen oorlog. Naar De Ligts mening kwam in veel van de bestaande literatuur te weinig aan de orde hoezeer Erasmus als een gedreven krijgsman zijn tijdgenoten wilde overtuigen van het abnormale, misdadige en dwaze van elke oorlog en hen richten op het normale: de allesomvattende vrede, die samenviel met aardomspannende solidariteit en universele gerechtigheid.

Wie het Erasmusboek ter hand neemt, zal veel van De Ligts centrale concepten betreffende mens en geschiedenis terugvinden. Allereerst, de visie op de mens als persoon. De Ligt zag, geïnspireerd door Hegel, de geschiedenis met vallen en opstaan als 'wordende vrijheid', waarin mensen op grond van hun redelijke en morele vermogens steeds meer die geschiedenis zelf vorm gaven. De mens als persoon is de zin en het doel van de geschiedenis. Deze ontwikkeling gaat niet vanzelf, maar moet steeds weer door mensen vaak met veel strijd en offers bewerkstelligd worden. De mens kan zich verheffen "door en ondanks zijn betrekkelijk lot, tot een waarachtige persoonlijkheid, en neemt (in zoverre) aan de geschiedenis der mensheid scheppend deel." (p. 6) Vanuit een krachtige innerlijke overtuiging en niet op grond van uitwendige dogma's kan de mens als creatieve actor aan de geschiedenis deelnemen. Zo Erasmus: "De centrale idee zijner ganse *philosophia christiana* is Vrede, allereerst als innerlijke werkelijkheid, en dan als scheppende en herscheppende, levensvernieuwende macht: vrede als daad." (p. 175)

Erasmus was zich ten zeerste bewust van de roeping van intellectuelen in de strijd voor de vrede. Ook dit was een geliefd thema van De Ligt, omdat naar zijn menig het de intellectuelen waren die met hun invloed op het denken en met hun directe medewerking aan de oorlogsproductie de oorlog mogelijk maakten. De Ligt zag Erasmus voorts als de grote opvoeder - weer een geliefd thema bij De Ligt: van de zes hoofdstukken die rechtstreeks over Erasmus gaan, dragen er vier het woord 'opvoeding' in de titel: 'Erasmus' Opvoeding', 'Erasmus als Opvoeder tot de Ouden', 'Erasmus als Opvoeder der Jeugd', 'Erasmus als Opvoeder van zijn Tijd'.

Voorts interpreteert De Ligt Erasmus vanuit zijn geschiedfilosofisch kader. Hij betitelt Erasmus als iemand die veeleer traditionalist dan revolutionair was. Deze wilde immers terug tot de bronnen van de oudheid om van daaruit alles omzichtig te hervormen en als een van de laatste vertegenwoordigers van het kosmopolitisch katholicisme handhaafde

hij tegenover het moderne politieke denken (Machiavelli!), de traditioneel-christelijke moraal. De Ligt plaatst Erasmus echter vooral tegen de achtergrond van de Renaissance (100 bladzijden van het 240 bladzijden tellend boek gaan over deze periode). De Ligt zag in de Renaissance een tijd van kentering, waarin als het ware in een versnelling en intensivering het vrije denken steeds meer baan brak. Welnu, deze lijn zette zich bij Erasmus voort en zo was hij boven zijn tijd uit:
"In nog vrijwel feodaal-katholieke vormen stond Erasmus dit alles reeds voor de geest. Ofschoon geen vrijdenker, kwam hij op voor het recht van het vrije denken; ofschoon katholiek theoloog, wist hij met het oude supranaturalisme te breken: wilde hij opvoeding, maatschappij, wereld- en levensbeschouwing nog slechts op innerlijke en uiterlijke ervaring baseren." (p. 231)
Het 'katholicisme' was bij Erasmus in feite het 'algemeen-menselijke'. Hoezeer het zojuist aangeduide De Ligt geïnspireerd heeft, blijkt uit onder meer de volgende passage:
"Doch het was goed, dat hij stand hield en de moed had als geweten van Europa te fungeren: als zodanig vooral is hij onsterfelijk gebleven, hoog boven zijn eigen tijd en alle tijden uit, en neemt hij aan de zedelijke zelfbevrijding der mensheid oneindig deel. Overal waar sindsdien, hetzij op letterkundig, hetzij op paedagogisch, hetzij op politiek of sociaal gebied, hetzij op dat van levens- en wereldbeschouwing, men in Europa en elders het leven poogde te vermenselijken, heeft men zich mede aan Erasmus' persoon en werk geïnspireerd." (p. 230)
Door vanuit dit interpretatiekader - Erasmus als persoonlijkheid die opkwam voor humaniteit en vrede en die een vrijdenker avant la lettre was - komt De Ligt tot een eigen Erasmus-interpretatie. Waarschijnlijk liggen hier echter ook de kwetsbare punten van de biografie. Zoals bekend kwam de historicus J. Huizinga in zijn befaamde Erasmusbiografie tot een andere interpretatie van de mens Erasmus: deze was een weifelaar en niet de geestelijk geharnaste strijder waarvoor De Ligt hem aanzag. Het is jammer dat De Ligt niet expliciet op Huizinga's interpretatie is ingegaan. Hij laat het bij een opmerking dat Huizinga Erasmus eigenlijk niet mag (p. 223). Elders, in een bespreking van de studie van de theoloog G.J. Heering over *De zondeval van het christendom*, stelt hij dat deze Erasmus onbillijk behandelt door hem gebrek aan heroïek te verwijten: "Dit is een reactionaire legende, zelfs door professor Huizinga verspreid."[3] Laat De Ligt dan niet gebeurtenissen onderbelicht waarbij Erasmus wegdook uit angst?[4] Zo kan ook de vraag gesteld worden of Erasmus niet meer christelijk was, dan De Ligt hem wilde hebben.
Erasmuskenners zullen hier meer licht op moeten werpen. Staan blijft dat dit in een mooie stijl geschreven boek getuigt van grote kennis en inleefvermogen. Het maakt het lezen tot een boeiende en veel inzichten opleverende ervaring. Bovendien is het boek fraai geïllustreerd. (HN)
Bart de Ligt, Erasmus begrepen uit de geest der Renaissance; oorspr. 1936, reprint Jan Börger-Bibliotheek, postbus 43, Moerkapelle; 2002; 240 pag.; geïll.; 11,50 euro.

NOTEN
(1) *Vrede als daad. Beginselen, geschiedenis en strijdmethoden van de direkte aktie tegen oorlog*; Arnhem 1931, pp. 202-213.
(2) C.L. de Ligt-van Rossem, 'Genève', in: *Bart de Ligt 1883-1938*; Arnhem 1939, p. 226.
(3) 'Professor Heering over Christendom, staat en oorlog', in: *De Wapens Neder*, december 1928.
(4) Rudolf de Jong noemt als voorbeeld de weigering van Erasmus om Ulrich von Hutten in zijn huis te laten (Rudolf de Jong, 'Bart de Ligt als pacifist', in: *Drie generaties spreken over Bart de Ligt*; Boxtel/Zwolle 1988, pp. 59/60).

FRANZ HOLß
Onlangs verscheen een opmerkelijke bundel politieke tekeningen van Franz Holß. Achter dit pseudoniem ging de van oorsprong Duitse antifascist Franz Meyer (1906-1957) schuil,

die in 1934 naar Nederland wist te ontkomen. Meyer is nu vergeten, maar zijn werk in de stijl van Frans Masereel, George Grosz en Albert Hahn, is zeker niet verouderd. Deze door AS-medewerker Dick de Winter samengestelde uitgave is dan ook een geslaagd eerbetoon aan een politiek activist die vaardig de tekenpen hanteerde als wapen tegen kapitalisme, fascisme en stalinisme.

Meyer maakte in zijn woonplaats Gelsenkirchen deel uit van een groep linkse socialisten rond de trotskistische musicus Joseph Weber (zie *De AS* 125). Na het aan de macht komen van Hitler weken beiden uit, Weber naar Parijs, Meyer naar Nederland. Weber wist tijdens de Tweede Wereldoorlog nog tijdig Frankrijk te ontvluchten en vestigde zich in New York. Na verloop van tijd brak Weber met het trotskisme, maar bleef actief als onafhankelijk politiek denker en spil van een kleine groep waartoe ook de jonge Murray Bookchin behoorde.

Dankzij intensief speurwerk van De Winter is de levensloop van Meyer nu in kaart gebracht. In tegenstelling tot veel politieke vluchtelingen in de jaren dertig was Meyer voor zijn levensonderhoud niet of nauwelijks afhankelijk van anderen. Door de opdrachten van de revolutionair-socialistische stroming rond Henk Sneevliet (de politieke partij RSAP en de vakorganisatie NAS) kon hij leven van de inkomsten van zijn tekeningen. Uit het in de bundel bijeengebrachte werk blijkt hoe trefzeker Meyer positie koos in de binnenlandse en buitenlandse politiek en hoe hij onvoorwaardelijk op de bres stond voor de links (Stalin!) en rechts (Hitler!) aangevallen arbeidersklasse. Inclusief alle romantische retoriek die toentertijd nog niet ter discussie stond.

Toch bleef Meyer niet lang in Nederland, dat de goede relatie met nazi-Duitsland voorop stelde. Hij verhuisde naar Antwerpen, waar hij relatief ongestoord kon blijven werken voor de Nederlandse en Belgische revolutionair-socialistische bladen, al ondertekende hij zijn werk veelal met H (van Holß) of Bn (van Else Bormann, zijn vriendin die ook Duitsland had weten te ontvluchten). De Gestapo zat hem immers op de hielen. Wat hem er overigens niet van weerhield vanuit Antwerpen ook de distributie van Webers trotskistische krant te verzorgen.

In de zomer van 1939 werd Meyer door de Belgische autoriteiten gevangen gezet omdat hij zich met de binnenlandse politiek had bemoeid en vervolgens in mei 1940 voor de Duitse troepen uit naar het zuiden van Frankrijk overgebracht. Daar zat hij in verscheidene interneringskampen, waar hij muurschilderingen en portretten vervaardigde. Een vriend wist voor hem en Else een visum voor de Verenigde Staten te bemachtigen. In 1942 arriveerden ze in New York, legden ze contact met Weber en werd Meyer actief in de groep rond het door Weber geredigeerde blad *Contemporary Issues*. Tot zijn teleurstelling was er in de VS echter geen belangstelling voor zijn politieke tekeningen. In 1957 kwam hij om bij een verkeersongeluk. (HR)

Dick de Winter, Franz Holß. Kunstenaar op de vlucht voor Hitler; Papieren Tijger, Breda 2001; geïll.; 146 pag.; 16,00 euro.

ONWEERSTAANBARE GELIJKHEID

De titel van het boek *De onweerstaanbare gelijkheid. Een geschiedenis van het sociaalpolitieke denken*, van de oud-hoogleraar politicologie Hoogerwerf, klinkt spannend. Wie en wat wil de auteur met zijn boek bereiken?

Hoogerwerf heeft met het boek tot doel het nadenken over sociale gelijkheid en ongelijkheid te stimuleren. Hij heeft zich daarbij geconcentreerd op de vraag hoe het politieke denken over gelijkheid en ongelijkheid zich in de afgelopen vijfentwintig eeuwen (ja, u leest het goed) in Europa in hoofdlijnen heeft ontwikkeld. Om daar een schets van te geven heeft hij de ideeën van een groot aantal internationaal bekende politieke denkers - naast anderen, want je mag je afvragen of bijvoorbeeld Hitler een denker was - over gelijkheid en ongelijkheid belicht. De nadruk krijgen in dit geval de door de denkers aangevoerde argumenten.

In de afgelopen vijfentwintig eeuwen is er naar aanleiding van deze begrippen meer geschreven dan in één mensenleven bijeen is te lezen. Als auteur moet je dus je beperkingen kennen. Een beperking die Hoogerwerf heeft betracht is een keuze te maken uit de talloze onderwerpen die het thema gelijkheid/ongelijkheid bestrijkt. Tot die onderwerpen rekent hij macht, eigendom, arbeid, klasse, ras, sekse, menselijke natuur, religie, vrijheid en vooruitgang. Na een verantwoording over die keuze te hebben afgelegd, formuleert hij enkele centrale vragen. Dat hij zich naar de genoemde onderwerpen richt, heeft te maken met het feit dat aldus meer reflectie mogelijk is ten aanzien van hedendaagse vraagstukken die met de verschijnselen gelijkheid en ongelijkheid gegeven zijn. In wezen, zo concludeert Hoogerwerf, gaat het nog grotendeels om dezelfde problemen en deels ook om dezelfde argumenten.

Hoogerwerf heeft bij de verwerking van de gegevens een systematische indeling (paarsgewijs steeds twee onderwerpen behandelen) met een chronologische behandeling gecombineerd (lopend van Plato /Aristoteles /Cicero tot Tinbergen/Rawls/Nozick/Walzer/Letwin). Wie zoveel hooi op zijn vork neemt als Hoogerwerf deed, blijft noodgedwongen aan de oppervlakte van de besproken problematiek. Voor wie het boek bedoeld kan zijn, is mij niet goed duidelijk. De flaptekst laat daarover iets los: een boek - en wel inspirerend - voor iedereen die vormen van maatschappelijk onrecht en discriminatie wil uitbannen. Ten behoeve van dat doel - waar op zich niets mis mee is - had ik intellectueel een 'spannender', een dieper gravend boek verwacht. Gelet op de uitwerking is het meer een middelbare schoolboek geworden, nuttig voor het vak maatschappijleer - en ook daar is niets mis mee. (ThH)

A. Hoogerwerf, De onweerstaanbare gelijkheid. Een geschiedenis van het sociaalpolitieke denken; uitg. Damon, Budel 2001; 238 pag.; f34,90.

PANDORRA

Pandorra is een krantenpagina-groot, dubbelzijdig met letters voor slechtzienden bedrukt maandblad, dat wordt uitgegeven door de plaatselijke CNT (anarchosyndicalisten) van Victoria. Dat ligt in Euskadi, Baskenland, ten zuiden van Bilbao op de weg naar Pamplona. Het is me onduidelijk waarom *De AS* juist deze krant maandelijks krijgt toegestuurd. Vrijwel iedere stad en bijna alle dorpen waar leden (meer dan twee) van de CNT actief zijn, heeft een eigen blaadje of krant. Met vier of meer leden hebben ze ook een eigen vakbondslokaal en dan is er meteen ook een vrije radio. Wanneer er wat meer geld en kennis ter beschikking staan is er ook een computerverbinding (hoewel die als paddestoelen opkomen en verwelken, want de organisatiekant is niet de aller sterkste van het Spaanse activisme wanneer niet een duidelijk doel voor ogen staat). Maar goed, het lokaal van de CNT in Vitoria kent continuïteit en plakt iedere maand voor 165 peseta's postzegels op een banderol om de krant naar een Nederlands anarchistisch tijdschrift te versturen.

Ik las voor De AS-lezers de kranten door van november en december van het heuglijke jaar 2001 en vond zo het een en ander van meer of minder belang.

Natuurlijk wordt er stelling genomen tegen de aanslagen en tegen de wereldinmenging in en van de Verenigde Staten. Solidair met de slachtoffers, maar dan ook met alle slachtoffers van terreur op de wereld. En de Verenigde Staten lopen wat het maken van slachtoffers betreft, bepaald niet achteraan. Terreur is immers meer dan een vliegtuig in je huis krijgen: armoede, onderdrukking van alle uitingsvormen van vrijheidsstreven wanneer deze niet stroken met de 'politiek correcte' opvattingen van de Verenigde Staten. Hoewel de CNT zich aansluit en iedereen oproept om dit ook te doen bij Het Stedelijke Platform tegen Militaire Interventie, geeft ze duidelijk aan dit wel te doen met de eigen uitgangspunten van de CNT: die van vrijheid, rechtvaardigheid en solidariteit.

Ook de regering van Spanje krijgt een stevige veeg uit de pan. Tientallen jaren hebben

anti-militaristen met de CNT voorop, gestreden tegen Spanjes toetreden tot de NAVO. Nu zijn ze er lid van en zie wat er gebeurt: Spanje wordt als marionet gebruikt van de westerse alliantie en doet zo dus mee aan de toenemende militarisering, armoede, onderdrukking op wereldwijde schaal, waardoor individuele en collectieve mensenrechten steeds vaker geschonden worden.
In een editoriaal wordt de grond aangeveegd met de communistische Comisiones Obreras, die opkomen voor leraren die godsdienstlessen op een openbare school (die genoemd is naar de vrijdenker Ferrer y Guardia) in Zuid-Spanje geven en daarom ontslagen dreigen te worden. Ach, is de mening van de redactie, iedereen heeft natuurlijk het recht om zijn levensonderhoud te verdienen. Maar hoe, en de wijze waarop, dat is belangrijk. "Daarom zou het ons helemaal niet kunnen schelen als alle godsdienstonderwijzers ontslagen worden. Het is misschien een verlies van wat geld en wat arbeidsplaatsen, maar het betekent een aanwinst voor de gezondheid en de vrijheid van de leerlingen."
In een serie over seksisme, racisme en klerikalisme in het Spaanse vocabulaire wordt nader ingegaan op de invloed van de vooroordelen van het fascisme en de kerk op het seksisme in het taalgebruik. Het machismo doordrenkt het spreken, kijk maar naar de verklaring van de volgende woorden in het woordenboek. *Masculino* is: energiek, *femenino* is zwak; een *hombre público* - een publieke man - is een man die zich publiekelijk bezighoudt met politieke strijd, een publieke vrouw, *una mujer pública*, het laat zich raden: een *ramera*, een hoer. Ook het mannelijke 'gouverneur', *gobernante*, wordt in het woordenboek van de schrijvers van het artikel anders uitgelegd dan de vrouwelijke variant van hetzelfde woord met als enige verschil het lidwoord el of la: vergeleken met de mannelijke 'machthebber' heeft de vrouwelijke 'supervisor van een schoonmaakploeg in hotel, huis of bedrijf' zo op het oog wel wat minder in de melk te brokkelen, ook door het verschil van inkomen. Deze spannende serie, waarin gepleit wordt voor feminisering van het taalgebruik wordt nog voortgezet. (Hoe zat het bij ons ook al weer? Gouverneur/gouverneuze, directeur/directrice? Zeg je redacteur en redactrice, auteur en autrice (in het Spaans: autor y autora? Dat is lang geleden.) Men maakt zich zo wat druk.
Waar ik benieuwd naar was en nog niet las: hoe is de houding van de CNT in Vitoria ten opzichte van de ETA? In Spanje werd deze organisatie al langer als een terroristische bestempeld, in Baskenland was men daarover iets terughoudender. Nu met de toenemende criminalisering van ook de ETA ben ik benieuwd naar een standpunt van anarchosyndicalisten die leven in het hartje van Euskadi. We houden u op de hoogte. (HW)

LOUIS MERCIER VEGA

In een vorig nummer van De AS werd het al aangekondigd, maar nu is het dan verschenen: *Zonder papieren* van Louis Mercier Vega. Geen autobiografie (zie nr. 136) maar twee jaren, van 1939 tot 1941, uit het leven van een internationaal actieve anarchist, die vooral zijn leven in Frankrijk en Spanje tijdens de Burgeroorlog beschrijft, zijn overtocht naar Zuid-Amerika en zijn zwervend bestaan aldaar. Hij is een activist en dat ademt het fraai uitgegeven boekje van het begin tot het einde. Waar hij ook voet aan wal of op bodem zet, hij organiseert een anarchistische kern of sluit zich aan bij een bestaande.
Alleszins aanbevelenswaardig voor geïnteresseerden in het grotendeels clandestiene bestaan van een anarchistisch activist tijdens en na de Spaanse Burgeroorlog, aan de vooravond en bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.
Het laatste woord is nog niet geschreven over het indrukwekkende leven van Louis Mercier Vega. Een eerder woord is te lezen in een overzicht van zijn leven en werk in De AS 129. *Zonder papieren* is te koop bij Atheneum, het Fort van Sjako en de Rooie Rat. Het kan ook besteld worden bij Kelderuitgeverij, Breedstraat 9a, 3512 TS Utrecht of via kelderuitgeverij@knoware.nl (HW)

Louis Mercier Vega, Zonder papieren; oorspronkelijke titel La chevauchee anonyme; vertaald uit het Frans door Dick Gevers en Jaap van der Laan; Kelderuitgeverij, Utrecht, in samenwerking met uitgeverij Iris, Amsterdam; geïll.; 151 pag.; 13,80 euro.

CÉLINE

In zijn nawoord bij de roman *Normance* noemt vertaler Frans van Woerden de persoon Céline "een soort dolleman, gehavend als mens, maar triomferend als schrijver. (...) Céline was en is in de grond een groot moreel dilemma: een geniaal schrijver en een botte racist."

Uitgeverij Iris heeft het blijkbaar nodig geacht nog maar eens aandacht te vestigen op dit laatste, door het wederom publiceren van een tekstje uit 1938 van de hand van Hans-Erich Kaminski, een voor Hitler gevluchte Duitser en destijds levend in Frankrijk. Leren we Céline beter kennen als fascist en racist, naprater van de nazi's? Publicist van hysterische geschriften als *Bagatelles pour un massacre*? Nee. De inleiding tot de tekst rept bijna met geen woord over Céline en zijn fascistische geschriften, noch hoe hij tot het fascisme kwam of enigerlei andere historische achtergrondschets. Ook kwalijk is dat de uitgevers zich op geen enkele manier ingespannen hebben om de relatie schrijver-werk uit te diepen of om te verklaren waarom heden ten dage Céline tot de grootste schrijvers van de twintigste eeuw wordt gerekend. En waarom het dus nu plots nodig zou moeten zijn de vinger te heffen over zijn racisme; lezen zij liever niets van de man? Niks is hiervan terug te vinden. De tekst van Kaminksi zelf is deels speculatief slecht proza en gebruikt het verschijnen van Céline's *Bagatelles* eerder als algemene opstap voor een betoog tegen het fascisme in het geheel. Qua inhoud is het daarom tegenwoordig niet bijzonder; wellicht zestig jaar geleden wel. Wat verder af en toe hinderlijk is, is het totaal ontbreken van annotatie in de tekst, terwijl bij menig lezer ervan lang niet alles duidelijk zal zijn.

Had dit verstofte geschriftje heruitgegeven moeten worden? Ik betwijfel het. Er zijn sinds de dood van Céline heel veel (betere) studies aan hem gewijd. Misschien dat het IISG en het Documentatiecentrum in Utrecht een exemplaar kunnen afnemen, of een verwoed verzamelaar van antifascisme-pamfletjes. Ik zal maar eindigen met Frans van Woerdens opmerking: "Sommigen lazen hem niet vanwege zijn negatieve kanten, anderen lazen hem wel, ondanks die negatieve kanten." (EM)

H.E. Kaminski, Céline in dienst van de nazi's; Iris, Pres. Brandstraat 208, Amsterdam 2001; 54 pag.; 4,54 euro.

GRIJS VERLEDEN

Er zijn voorzover ik weet in de Tweede Wereldoorlog geen anarchistische verzetsgroepjes geweest. Wat hebben de vooroorlogse anarchisten in die tijd eigenlijk gedaan, is dat wel eens op een rijtje gezet? Sommigen zullen in het verzet gegaan zijn, sommigen zullen niets gedaan hebben en ook zullen er wel een paar in 'foute' richting afgegleden zijn...

Ik zet 'fout' tussen aanhalingstekens, net als 'goed', omdat mensen over het algemeen mengsels zijn van allerlei 'goeds' en 'fouts'. Ook maakt het nogal uit op welk punt mensen 'fout' of 'goed' zijn, al naar gelang het desastreus uitpakt voor anderen. Iemand ontsnapt uit de strafcel van concentratiekamp Amersfoort, dwaalt in het donker rond en belt bij een willekeurige boerderij aan. De vrouw die opendoet, ziet de gevangenenkleren en zegt: 'Je kunt het beter ergens anders proberen, want we zijn hier bij de NSB. Fout dus, maar op het cruciale moment niet-desastreus.

Chris van der Heijden heeft een boek geschreven onder de titel *Grijs verleden*. Waar hij zich druk over maakt, is dat in de oorlog slechts kleine percentages echt goed en fout waren en dat de meeste grijs waren, niet zwart, niet wit, niet fout, niet goed. Ik vind het om allerlei redenen een irritant boek, terwijl ik intussen wel vind dat je mensen niet geheel fout of goed kunt noemen en ook heb ik geen behoefte mensen in te delen in helden of schurken.

Waar zit het irritante in? Het begint al met de methode. In historische, politieke en andere sociale verhandelingen wordt vaak met brede armzwaaien gegeneraliseerd op volgens mij onterechte wijze. Een onnozel maar duidelijk voorbeeld is in dit boek te vinden waar het gaat over de politieke partijen van voor de oorlog: RSP, OSP, RSAP enzovoorts. Hij schrijft dan 'Afkortingen waren overigens een van de obsessies van de vooroorlogse politiek.' Inderdaad is dat nu heel anders, met PvdA, VVD, CDA, SP, D66, SGP, GPV enzo! Ik begrijp werkelijk niet hoe iemand zo'n niet ter zake doende opmerking over afkortingen kan neerpennen. Ik begrijp niet hoe je het ooit kunt bedenken, nog minder hoe je zoiets niet controleert. En dat je er dan ook nog zo'n uit de lucht gegrepen woord als 'obsessies' bij van stal haalt.

Een tweede irritatie over de methode zit in hoe hij anekdotes aanhaalt die het gelijk van zijn generalisaties moeten aantonen. Een anekdote kan aanleiding zijn voor een generalisatie, maar ook een enorme stapel anekdotes toont niets aan over de juistheid daarvan. Zo schrijft Van der Heijden uitgebreid over dat het leven in de eerste jaren van de oorlog vooral gewoon zijn gangetje ging (behalve voor sommigen dan, in het bijzonder de joden). Hij staaft dat met allerlei stukjes uit dagboeken: mensen wilden lekker eten, ze gingen naar hun werk. Hij geeft ook cijfers van hoe het het bedrijfsleven verging in die jaren en dat was lang niet beroerd (maar werd er wel of niet lijngetrokken, dat is juist interessant). Nee maar, wat een theorie! Ja, iedereen is vrij voortdurend bezig met het brood op de plank, zelfs in concentratiekampen. Maar wat zeggen de pogingen van mensen om gewoon door te leven over het denken van de mensen, over grijs of zwart of wit?

De teneur van het hoofdstuk over de eerste oorlogsjaren is dat het een grijze bedoening was, niets bijzonders eigenlijk, voor de meesten althans. Maar later schrijft hij over 'verzet en verzetjes'. Met die verzetjes bedoelt hij mopjes over nazi's of begroetingen als 'ozo' ('oranje zal overwinnen'). De stapel anekdotes waar hij dan mee aankomt, geven als beeld dat het leven ook in de eerste oorlogsjaren eigenlijk helemaal niet gewoon was. Die mopjes zijn niet bepaald grijs, dus hoe zat het nou in die eerste oorlogsjaren? De logische bewijskracht van anekdotes blijkt weer eens nihil.

Hij benadrukt met graagte dat mensen zo gewoon deden. Over joden die probeerden voort te gaan met het leven: "Ze waren zoals bijna iedereen was." (Het hoofdstuk over de jodenvervolging mist gelukkig het wat zure, zeverige toontje dat elders nogal eens klinkt.) Iets dergelijks doet hij ook over de andere kant, bijvoorbeeld over iemand die dient neemt bij de SS: "Met moord of doodslag had zijn fascisme niets, met politiek nauwelijks iets te maken." Ja, heel gewoon om de wapens ter hand te nemen. En heel onpolitiek om zonder nadenken achter iets politieks aan te lopen. Hallo!

En daar komt de kern van mijn kritiek: ongetwijfeld verschijnt de mengkleur grijs als je alle zwart en wit binnen mensen op een hoop gooit. Maar even ongetwijfeld fiets je dan langs alle interessante en belangrijke punten. Hij suggereert voortdurend dat de mensen maar wat aanmodderden (vast!) want ze waren grijs (vast!) en ze hadden geen ideologie. Vast niet! Ten eerste moet die grijsheid de kiemen bevat hebben voor de scherpe tweedeling die naar het eind van de oorlog steeds duidelijker werd. Ook degenen die niets deden, niets durfden, die dus grijs waren volgens Van der Heijden, ook zij wisten drommels goed tegen wie ze wel of niet openhartig konden zijn. Ten tweede suggereert hij dat grijsheid het ontbreken van iets is, het domweg niet hebben van een ideologie. Maar grijsheid is zelf een ideologie! Spreek mensen maar eens op hun grijsheid aan - binnen een seconde krijg je hun ideologisch getinte weerwoord. 'Wat doe je eraan. Je moet toch wat. Z'n gangetje. Moet maar. Er het beste van maken. Je kunt niet alles.' Ideologisch zijn ze bijzonder goed voorbereid op discussie.

Mijn opa had twee zussen en daarmee twee zwagers. Voor de oorlog zullen dat allemaal nogal gewone mensen geweest zijn, grijzen dus, maar in de oorlog liep alles uit elkaar. Mijn opa was als ambtenaar betrokken bij het achterover drukken van distributiebonnen, maar de ene zwager zat in de NSB en de andere nog veel dieper: hopman bij de WA (knokploeg) van de NSB. Wat mij intrigeert, is hoe deze mensen, die in veel dingen zo op elkaar geleken zullen hebben, zo ver uit elkaar kunnen geraken, politiek gezien. Benadrukken van hun grijsheid/gemiddeldheid zegt precies niets. Interessant is dat er soms situaties zijn waarin de grijsheid uit elkaar valt. Wat dan gebeurt, daar valt iets uit te leren.

Dat grijsheid niet het ontbreken van iets is, blijkt overigens uit wat Van der Heijden zelf schrijft. Hij maakt zich druk over hoe na de oorlog velen deden alsof in de oorlog vrijwel iedereen 'goed' was, terwijl hij elders tracht aan te tonen dat zovelen in de oorlog grijs waren. Dat moeten ongeveer dezelfde mensen zijn, getalsmatig kan dat niet anders. Dan is de na-oorlogse borstklopneiging onderdeel van de grijze houding. Typisch grijs.

Over de woordkeus nog iets. Het is opvallend hoe gemakkelijk hij licht denigrerende woorden van stal haalt zodra het om 'goed' gaat en vergoelijkende uitdrukkingen bij wat 'fout' was. Maar het ongenuanceerdst is hij als Lou de Jong ter sprake komt, de schrijver van het veeldelige overzichtswerk over de Tweede Wereldoorlog (15.000 bladzijden). Je kunt het met De Jong oneens zijn, maar rancuneus hoef je dan nog niet te gaan schrijven. Bijna hetzerig klinkt Van der Heijden dan, een toontje dat ik bepaald niet met 'goed' associeer en eigenlijk ook niet met 'grijs'. Maar laat ik het rustig houden, mijn eindoordeel is dat het een miezerig boek is. Een grijs boek. (WR)

Chris van der Heijden, Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog; Contact, Amsterdam 2001; 470 pag.; ISBN 90-2549-694-6; 22,64 euro.

Beste lezer(es),

* Velen betaalden inmiddels het abonnementsgeld (18 euro) voor 2002 en maakten ook extra geld voor het Steunfonds over, waarvoor onze dank. Helaas bleven nog enkele tientallen lezers in gebreke hun abonnementsgeld te betalen. We vragen ze dat alsnog met spoed te doen. En wat betreft de donaties: 2001 was een teleurstellend jaar met in totaal 3533 gulden, terwijl we het jaar ervoor 4466 gulden voor het Steunfonds ontvingen. We hebben 2001 dan ook met een tekort van zo'n duizend gulden moeten afsluiten.
Ondanks een aantal royale giften gedurende de afgelopen maanden is de financiële situatie van dit tijdschrift weinig florissant. Met klem vragen we onze lezers dan ook om alsnog of opnieuw een bijdrage te storten in ons Steunfonds (postgironummer 4460315 ten name van De AS Steunfonds in Moerkapelle). Alvast veel dank.

* De eerstvolgende AS, die in september verschijnt, is zoals gewoonlijk een dubbelnummer, waarin het Negende Jaarboek Anarchisme is opgenomen.

* Alle afleveringen van *De AS* (deels originele uitgaven, deels herdrukt) zijn tegen gereduceerde prijzen leverbaar. De nummers zijn afzonderlijk te bestellen (zie elders in dit infokatern) maar zijn nog goedkoper als gebruik wordt gemaakt van een of meer van onderstaande aanbiedingen.
AANBIEDING 1: dit pakket inclusief verzendkosten omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het in 1994 apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen van *De AS* voor 90 euro.
AANBIEDING 2: voor 34,50 euro (inclusief verzendkosten) sturen we alle nog leverbare originele nummers van De AS (zie het overzicht elders in dit infokatern).
AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle 17 boeken en brochures die *De AS* inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht van de Reprintreeks en de Overige Uitgaven elders in dit infokatern) inclusief verzendkosten toe voor 40 euro.
AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie inclusief verzendkosten voor slechts 46,50 euro.
Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen voor zolang de voorraad strekt. Bestellen via postgironummer 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie De AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israël), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italië), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techn@), nr. 136 (Tolerantie).

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme in Nederland), nr. 130/131 (Zevende Jaarboek Anarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme).

Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu & macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Coöperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 108 (Wim van Dooren – filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6 euro besteld moet worden.

REPRINT REEKS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie *reprints* van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn tot nog toe verschenen:

- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (001);
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (002);
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (003);
- Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel *Groote Persoonlijkheden*, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (004);

- J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);
- Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);
- Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenen brochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnr.: 007);
- *Spanje 1936-1966*. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008).

Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 2,90 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van 2,90 euro geldt.

OVERIGE UITGAVEN

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.

Bibliografie De AS, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.

Paul Eltzbacher, *Anarchisme*; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p.; 13,90 euro.

Eerste Jaarboek Anarchisme; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.

Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.

Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.

Anton Constandse, *De ellende der religie*; herdruk van brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.

Anton Constandse, *God is het kwaad*; herdruk van brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.

Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*; herdruk van brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.

Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk*; herdruk van brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.

Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.

Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

Invullen en in gefrankeerde enveloppe opsturen naar adm. De AS,
pb 43, 2750 AA Moerkapelle

- **Ik word abonnee en stort een bedrag van 13,50 euro op postgiro 4460315 van De AS in Moerkapelle voor de nog te verschijnen afleveringen in 2002.**
- **Ik geef een jaarabonnement op De AS cadeau aan:**

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . .

Dit cadeau-abonnement betreft jaargang 2002. Ik betaal daarvoor 18,- euro via postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.

Nieuwe abonnees, alsmede degenen die een cadeau-abo geven, ontvangen gratis een reprint van oude anarchistische brochures (zie hierboven), naar keuze 001-003, 004, 005, 006, 007 of 008.

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . . **Ik kies reprint** . . . .

Datum: . . . . **Handtekening:** . . . .

JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E

^^^

BOEKEN/BROCHURES

Jan Börger:

Het spookt in de Sint Jan!
De filosofische betekenis van het offer en de levenskunst. **eur 18,00**
Selectieve heruitgave van vroeg werk.
Biografie en inleiding: Wim de Lobel. (1997, 356 blz. ISBN 90-76033-01-3)

De Kerstgedachte. Een evangelisch wijsgerige formule. **eur 7,00**
(1952, heruitgave 1997, 100 blz. ISBN 90-76033-02-1)

Anarchisme en Nihilisme. **(1946, heruitgave 1993 met nawoord) 85 blz.)** **eur 5,75**

Wim de Lobel:

Jan Börger, filosoof en anarchist. **eur 2,50**
(lezing, 1995, 25 blz. - bewerkte versie met notenapparaat)

Spiritueel anarchisme en de orde van de zelfbeteugeling.
Het universele principe - Arche anarchos estin. **eur 7,00**
(Bundel, 1999, 112 blz. geïll. ISBN 90-76033-04-8)

G.M. de Gelder:

Russische denkers. Tsaadajew; Chomjakow; Kirejewsky; Herzen;
Tolstoj; Dostojewsky; Solowjow; Berdjajew. **eur 9,00**
(1934, reprint 2000 168 blz. ISBN 90-76033-09-9)

H. Bakels:

Oorsprongen van het christendom. **eur 7,00**
(1923 reprint 2001 104 blz. ISBN 90-76033-10-2)

Prof.Dr.G.A. van den Bergh van Eysinga:

Hegel. Leven en werk. **(1931 reprint 2001 105 blz. ISBN 90-76033-11-0)** **eur 7,00**

Dr.H.W.Ph.van den Bergh van Eysinga:

Het Christus-Mysterie. Een onderzoek naar de oorsprong en de esoterische
betekenis van het Evangelie. **(1917, reprint 2001 250 blz. ISBN 90-76033-07-2)** **eur 11,50**

G.P.P.J. Bolland:

Gnosis en Evangelie. Een historische studie. **eur 11,50**
(1906, reprint 2001 175 blz. ISBN 90-76033-13-7)

Bart de Ligt:

Erasmus. Begrepen uit de geest der renaissance. **eur 11,50**
(1936, reprint 2002 240 blz. geïll. ISBN 90-76033-08-0)

Hans de Heer:

Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de
filosofie van Jan Börger. **(1998, 50 blz. ISBN 90-76033-03)** **eur 4,50**

Geest van stof. De Mnemocratische Evolutie van het bewustwordingsproces. **eur 7,00**
(2000, 93 blz. ISBN 90-76033-06-4)

Het Ik. Splijtzwam van de Geest. **(2002, 56 blz. ISBN 90-76033-14-5)** **eur 4,50**

Michiel Wielema:

Ketters en verlichters. De invloed van het spinozisme en wolffianisme
op de verlichting in gereformeerd Nederland. **eur 18,00**
(Academisch proefschrift, 1999, ringband A-4. 196 blz. ISBN 90-76033-05-6)

Bestellingen via de boekhandel of rechtstreeks bij de uitgever,
Jan Börger-Bibliotheek. Postbus 43, 2750 AA MOERKAPELLE. Postgiro 77 0 36.
(Vanwege portokosten minimaal voor eur 5,75 bestellen.)
Meer infomatie zie website: http://www.ibizweb.nl/borger (ook verkoop)
E-mail: wimdelobel@planet.nl

Prijs *5 euro*